niod

instituut voor
oorlogs-, holocaust-
en genocidestudies

“Hierbij doe ik u toekomen...”

De opstelling van het gemeentebestuur van Zwolle inzake ontrechting en rechtsherstel van joodse oorlogsslachtoffers.

Meta **Huijsmans** MA

2024

Colofon

Publicatiedatum:	2024
Auteur:	Meta Huijsmans, NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies
Design:	Lennart van Zanten, www.vanvanzanten.nl
Beeld cover:	Foto van de Zwolse burgemeester Maurits van Karnebeek achter zijn bureau in zijn werkkamer op het stadhuis aan de Sassenstraat. Bron: Collectie Overijssel. Collectie: Stichting Collectie Zwolle 1940 - 1945.
Beeld achterzijde:	Foto van een gedeelte van de Zwolse gemeenteraad in september 1930. Vanwege het ontbreken van fotomateriaal van de gemeenteraad in 1940 is gekozen voor deze foto, aangezien hierop twee joodse raadsleden staan: J. Rudelsheim (tweede van links) en A. Troostwijk (tiende van rechts). Bron: Collectie Overijssel. Vervaardiger: Vereenigde Fotobureaux.

Dit rapport is tot stand gekomen onder supervisie van dr. Hinke Piersma en prof. dr. Kees Ribbens. Het onderzoek is geïnitieerd en gefinancierd door de gemeente Zwolle.

NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies
Herengracht 380, 1016 CJ Amsterdam. www.niod.nl

Inhoudsopgave

Inhoudsopgave

1. Aanleiding **7**

2. Inleiding **11**

3. Geschiedenis van de joodse gemeenschap in Zwolle **15**

4. De Jodenvervolging in Zwolle en de rol van de gemeente **23**
4.1 Inleiding 24
4.2 Het begin van de oorlog onder Arnoldus van Walsum 24
4.3 Waarnemend: Gustaaf Adolf Strick van Linschoten 26
4.4 De eerste oorlogsjaren onder Maurits van Karnebeek 26
4.5 De betrokkenheid van de gemeentepolitie bij razzia's, deportatie, roof 29
4.6 Wisseling van de wacht: Van Karnebeek stapt op, Meerkamp van Embden aan het roer 32
4.7 Kijk op de 'gewone ambtenaar' en duiding 33
4.8 Samenvatting 34

5. Achtergrond: roof, onteigening en rechtsherstel **37**
5.1 Inleiding 38
5.2 Samenvatting 40

6. De papieren getuigen van de roof: het bronnenmateriaal **43**
6.1 Inleiding 44
6.2 Gedwongen verkoop 44
6.3 Rechtsherstel 47

7. De gedwongen verkoop en het naoorlogse rechtsherstel van joods bezit in Zwolle **51**
7.1 Onderbeheerstelling 52
7.2 Verkoop 53
7.3 De rol van de gemeente 54
7.4 Oorlogskopers, makelaars en notarissen 55
7.5 Rechtsherstel 58
7.6 Achterstallige belastingen 58
7.7 Gevorderde panden en landbouwgronden 60
7.8 Casus: Praubstraat 1-3 68
7.9 Samenvatting 71

8. De zuivering van het gemeentebestuur en -organisatie **73**
8.1 Inleiding 74
8.2 De gang naar de rechter 75
8.3 Zwolle gezuiverd 78
8.4 Samenvatting 79

9. Conclusie **81**

10. Literatuur **85**

11. Archieven **89**

1. Aanleiding

1. Aanleiding

10 mei 1940 betekende voor Nederland het begin van de Tweede Wereldoorlog; toen zette Duitsland de aanval in op Nederland, België en Luxemburg. Na de roerige meidagen werd bezet Nederland onderworpen aan het regime van de Nazi's, wat middels verordeningen – algemeen bindende regelingen voor burgers – de samenleving aan banden legde. Een aantal van deze verordeningen was antisemitisch van aard en leidde tot de sociale en economische uitsluiting van de joodse inwoners van Nederland. Zij werden geconfronteerd met maatregelen die gericht waren op exploitatie en roof van hun eigendommen. Deze roof werd door de bezetter met eufemismen verhuld: "ze 'boeken over' en 'schreven over', ze 'beheerden', 'bestierden', en 'administreerden'".[1] Alles om te voorkomen dat het echte doel, het plunderen en vernietigen van het joodse volk, duidelijk kon worden aangetoond. Deze roof had, net als de moord op bijna zes miljoen Europese joden, een systematisch karakter en werd in de praktijk gebracht door middel van verordeningen.[2] Recent is in de media en daarbuiten aandacht besteed aan de rol van Nederlandse gemeenten bij de roof en restitutie van onroerend goed van joodse burgers. Het gevolg is dat steeds meer gemeentebesturen onderzoek hebben geïnitieerd naar de wijze waarop het rechtsherstel en de voorafgaande ontrechting tijdens de bezetting in hun gemeente heeft plaatsgevonden en wat de rol van de gemeente zelf daarin is geweest. De aandacht voor de houding van de lokale overheden past in een bredere ontwikkeling van hernieuwde aandacht voor ontrechting en rechtsherstel, aandacht die zich met name richt op specifieke organisaties en instituties.

In 2013 kwam in Amsterdam aan het licht dat de gemeente na de oorlog boetes over achterstallige erfpachtcanons bij joodse burgers in rekening had gebracht. Dit zorgde voor veel ophef en toenmalig burgemeester Eberhard van der Laan belastte het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies met de opdracht om de zaak uit te zoeken. Op grond van de resultaten van dit onderzoek besloot de gemeente Amsterdam om zowel de destijds opgelegde boetes als de tegoeden op gemeentelijke girorekeningen aan nabestaanden terug te betalen. In 2015 volgde Den Haag met een verwant onderzoek; ook deze gemeente had achterstallige erfpachtcanons en straatgeld geïnd. Daarnaast kocht de gemeente Den Haag net als de gemeente Amsterdam omwille van stadsvernieuwing panden die van joodse eigenaren geroofd waren. In 2020 verscheen het onderzoeksrapport in opdracht van de gemeente Rotterdam; ook hier trad de gemeente op als 'oorlogskoper' van joods eigendom. De gemeente Rotterdam week af van Amsterdam en Den Haag waar het ging om het innen van achterstallige belastingen; daar zijn geen aanwijzingen voor gevonden.

In september 2020 werd Zwolle opgeschrikt door het nieuws dat een Zwolse fietsenhandelaar en NSB'er genaamd Johan Geerink zijn joodse overbuurman Izaac de Leeuwe had verraden en vervolgens diens huis ver beneden de marktwaarde had gekocht. Het onderzoeksjournalistieke tv-programma Pointer, dat al onderzoek deed naar geroofd joods vastgoed, bracht de Zwolse zaak onder de aandacht. Naar aanleiding van deze vondsten besloot ook Zwolle een onderzoek in te stellen naar deze roof van joods eigendom. Door het toegenomen besef dat de naoorlogse terugkeer van vervolgde joodse ingezetenen gekenmerkt werd door bureaucratische kilte is meer aandacht ontstaan voor de tekortschietende afhandeling van de ontrechting van joodse burgers.

1 Gerard Aalders, *Roof: De ontvreemding van joods bezit tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag: Sdu 1999), p. 125.

2 Ibid., p. 125.

De omgang met het onteigende bezit (van kleine erfstukken tot complete inboedels, van kunstvoorwerp tot woning) zowel tijdens als na de Duitse bezetting vraagt om aandacht, niet alleen in Zwolle maar ook elders in Nederland. Aandacht voor de ambtelijke en administratieve gang van zaken, maar ook aandacht voor de ervaringen en herinneringen van degenen die tijdens de oorlog in allerlei opzichten werden uitgesloten en waarvan slechts een klein aantal terugkeerde uit concentratiekampen of de onderduik. Zij belandden in een situatie die overheerst werd door gevoelens van verlies gecombineerd met een drang om toch op enigerlei wijze gestalte te geven aan de toekomst, in Zwolle of elders.

Met de beëindiging van de vijandelijkheden was de oorlog bepaald geen afgesloten geschiedenis en de nadruk in vroege oorlogsherdenkingen op eensgezindheid en heroïek, op een collectief doorstane periode, deed onvoldoende recht aan moeilijk voorstelbare ervaringen van joodse overlevenden die niet zelden met onbegrip werden benaderd. Om deze reden wilde de gemeente Zwolle deze geschiedenis laten onderzoeken vanuit meerdere perspectieven en invalshoeken. Het NIOD kreeg opdracht van de gemeente Zwolle om haar bestuurlijk beleid ten aanzien van joodse oorlogsslachtoffers te onderzoeken. Overeengekomen werd dat in de zomer van 2021 een promotieonderzoek start dat na 2,5 jaar na aanvang van het onderzoek resulteert in een tussenrapportage en na 4 jaar in een publieksboek over de joodse gemeenschap van Zwolle voor, tijdens en na de oorlog.[3] In het boek zal meer ruimte zijn voor verdieping door in te gaan op de bredere aspecten van ontrechting en rechtsherstel en de gevolgen hiervan voor de joodse Zwollenaren.

De essentie van het onderzoek, zo staat in de beslisnota, “is dat onderzoek wordt gedaan naar wat er met de Zwolse joodse bevolkingsgroep tijdens en na de bezetting is gebeurd. Dus niet alleen vervreemding van eigendom, maar ook het heffen van belastingen, de kille ontvangst bij terugkeer uit de kampen etc. Het onderzoek richt zich in de volle breedte op de rol van de gemeente Zwolle hierin. Het gaat om het krijgen van het ‘totale beeld’, waarbij het collectieve belang zwaarder weegt dan het individuele belang van getroffenen. Voorkomen moet worden dat het onderzoek gefragmenteerd raakt, waardoor de samenhang verloren gaat en zaken onderbelicht blijven.”[4]

De onderzoeksvragen die aan dit rapport ten grondslag liggen zijn: (1) in hoeverre zijn er in Zwolle gemeentelijke heffingen geweest of rekeningen gepresenteerd die achteraf als onbillijk kunnen worden beschouwd en (2) heeft er na 1945 rechtsherstel plaatsgevonden van door de gemeente gekocht of geëxploiteerd joods eigendom? Het onderzoek voor het rapport is begeleid door een Maatschappelijke Klankbordgroep (MKG). Deze klankbordgroep had een adviserende rol en is tijdens het onderzoek drie keer bijeengekomen: op 23 september 2021, 24 november 2022 en 2 november 2023. Voorzitter van de MKG was Peter Snijders, burgemeester van Zwolle. De leden waren: Jaap Hagedoorn, voorzitter St. Voortbestaan synagoge en voorzitter stichting Zwolse Stolpersteine; Martin Hemmink, directeur Hanzestrohm, penningmeester St. Zwolse Stolpersteine; Ingrid Petiet, voorzitter Joodse Gemeente Zwolle; Jacob Raap, raadslid gemeente Zwolle met affiniteit voor de historie van Zwolle (monument Bollebieste); en Vincent Robijn, directeur Collectie Overijssel. Liselotte Bredie, beleidsadviseur Kabinet en Representatie bij de gemeente Zwolle, verzorgde de ambtelijke ondersteuning bij het onderzoek.

---

3 Informatienota voor de gemeenteraad van Zwolle. Overeenkomst NIOD-Gemeente Zwolle inzake onderzoek naar ontrechting en rechtsherstel mbt geroofd Joods (on)roerend goed in Zwolle. 6 april 2021.

4 Ibid.

2. Inleiding

2. Inleiding

"Wij hebben allemaal wel iets gedaan, maar er zijn toch grenzen."[5]

Kort na de Tweede Wereldoorlog werden agenten van de gemeentepolitie Zwolle verhoord over hun rol tijdens de bezettingstijd en werden verklaringen over hun gedrag afgegeven. Bovenstaande werd door voormalig inspecteur van politie Dirk Hoek uitgesproken in een verhoor door de zuiveringscommissie. Hoek, geen nationaalsocialist, werd op dat moment gevraagd om zijn mening te geven over een van zijn leidinggevenden. Feitelijk ging het hierbij om de vraag of de persoon in kwestie kon aanblijven. Dat was des te meer van belang omdat men binnen de politie kampte met personeelskrapte en er dus moest worden gekeken naar wie een relatief zuivere lei had en wie te veel op zijn kerfstok had.

Er waren dringend mensen nodig om Nederland op te bouwen, maar wat kon door de beugel en wat niet? Iedereen had immers wel wat gedaan, maar er zijn toch grenzen. Dat was destijds in ieder geval het uitgangspunt. Wat deed de gemeente Zwolle precies? Ten behoeve van dit onderzoek is het optreden van de gemeente Zwolle tijdens de bezettingstijd onderzocht, met als uitgangspunt de twee voornoemde hoofdvragen. Het resultaat is een rapport waarin wordt aangetoond dat de gemeente schipperde tussen de bevelen van de bezetter en de belangen van ingezetenen. Uit de bronnen is niet gebleken dat de gemeente Zwolle tijdens de bezetting zelf initiatief nam tot ontrechting van joden en de onteigening van hun bezit. De gemeente heeft tijdens de oorlog geen panden uit joods bezit gekocht en er zijn geen aanwijzingen gevonden voor naheffingen van belastingen of erfpachtcanons.

Een grensgeval is wel gevonden: de huur en uiteindelijke aankoop van de panden Praubstraat 1-3 in het eerste jaar na de oorlog. Deze panden waren eigendom van de joodse bakker David Spanjar en werden in gebruik genomen door de gemeente om de uitbreiding van het politiebureau te realiseren, dit alles terwijl Spanjar nog 'afwezig' was. In de openbare vergadering van de raad van de gemeente Zwolle van maandag 10 december 1945 werd een voorstel besproken van het College van Burgemeester en Wethouders tot het huren van de percelen Praubstraat nummers 1 en 3 voor f. 1.000,- per jaar en tot het verlenen van een krediet van f. 2.500,- voor het verbouwen van die percelen.[6] Tijdens de oorlog waren deze panden geroofd van Spanjar, onder beheer gesteld en uiteindelijk in 1944 gekocht door eerdergenoemde oorlogskoper Johan Geerink. De gemeente besloot tot het huren van deze panden van de beheerder van het vermogen van Geerink voor een periode van 5 jaar.[7]

Anders dan de door Pointer benadrukte grote verantwoordelijkheid van gemeentebesturen, blijkt de roof en onteigening in Zwolle voornamelijk een particuliere aangelegenheid tussen joodse eigenaren en niet-joodse beheerders, oorlogskopers, notarissen en makelaars.

Het rapport begint met een beschrijving van de joodse gemeenschap te Zwolle van voor de oorlog. In het tweede hoofdstuk wordt nader ingegaan op de betrokkenheid van het Zwolse gemeentebestuur

5 Proces-verbaal van kapitein Smit. Collectie Overijssel, toegang 0397 (Militair Gezag, Commissaris van Overijssel) inv. nr. 371.

6 Dit perceel staat vandaag de dag bekend als Grote Kerkplein 14.

7 Openbare vergadering van den raad der gemeente Zwolle, 10 december 1945. Collectie Overijssel, toegang 0702 (Gemeentesecretarie), inv. nr. 19.

bij de Jodenvervolging. Daarna worden de begrippen onteigening en rechtsherstel uiteengezet en het geraadpleegde bronmateriaal geïntroduceerd. In het vijfde hoofdstuk worden de resultaten van het onderzoek naar de Zwolse casus inzake roof van voormalig joods bezit en naoorlogs rechtsherstel gepresenteerd. Het laatste deel gaat verder in op de eerste naoorlogse berechting en zuiveringsprocessen. Het rapport wordt afgesloten met een conclusie.

3. Geschiedenis van de joodse gemeenschap in Zwolle

3. Geschiedenis van de joodse gemeenschap in Zwolle

"Het is niet eenvoudig de betekenis van zo'n provinciale gemeenschap te schilderen. Vast staat in ieder geval, dat Zwolle de toonaangevende ressortale hoofdplaats van Overijssel is geweest, tot in de oorlog geleid door een Opperrabbijn van formaat."[8]

Voor de Tweede Wereldoorlog vormde Zwolle het thuis van een relatief grote joodse gemeenschap in de provincie Overijssel, met eigen gebruiken, verenigingsleven en organisaties. Een eigen 'joodse zuil' in verzuild Nederland, waarin de maatschappij als het ware was opgedeeld op basis van geloofsovertuiging en/of maatschappelijke opvattingen.[9] In 1940 telde de Zwols-joodse gemeenschap 805 leden, wat relatief gezien een 'kille' van formaat was, zeker gezien het feit dat de joodse gemeenschappen in de mediene veel kleiner waren dan die van bijvoorbeeld Amsterdam.[10] Aan het einde van de negentiende eeuw was de joodse gemeenschap dusdanig gegroeid dat er een ruimere synagoge gebouwd moest worden aan de Schoutensteeg, sinds 1989 de Samuel Juda Hirschstraat. De naamgever van deze straat werd in 1902 opperrabbijn van Overijssel. Met hem ging een orthodoxe wind waaien door het religieuze landschap van joods Zwolle. Samuel Juda Hirsch was ook buiten Zwolle een autoriteit: "iemand naar wiens stem werd geluisterd als het ging om interne problemen van het jodendom, in de authentieke rabbijnse zin van het woord".[11] Naast het orthodoxe geloof werd het Zwolse jodendom ook gekleurd door de stromingen liberalisme, socialisme en zionisme.[12] Deze smeltkroes aan religieuze en seculiere opvattingen leidde af en toe tot meningsverschillen en conflicten, want aan koppigheid was er onder de Zwolse joden geen gebrek, aldus Igor Cornelissen. Cornelissen was journalist en auteur en schreef veel over de joodse gemeenschap in Zwolle.

Qua samenstelling verschilde de gemeenschap in Zwolle niet veel van die van andere provinciale gemeenschappen. Ze bestond in belangrijke mate uit middenstanders, al was het proletariaat groot en de elite klein. Het armste deel van de joodse bevolking woonde voornamelijk in de buurt Achter de Broeren, het Eiland, de Waterstraat en de Drietrommeltjessteeg: "een buurt die als mini-Jodenhoek kan worden bestempeld".[13] Zo'n twintig procent was aangewezen op financiële steun. In de binnenstad woonden de relatief welgestelden in straten als de Koestraat en de Melkmarkt. Ook in de Diezerstraat en de Nieuwstraat woonden een aantal joodse gezinnen. Minder welgestelde gezinnen woonden veelal in de Roggestraat en de Bitterstraat.[14] In de Stationsbuurt/Assendorp, aan de betere kant qua welgesteldheid, woonde ook een aantal joden, bijvoorbeeld in de Venestraat en aan de Oosterlaan.[15]

---

8 Igor Cornelissen, *Joods levensbeeld als Joods tijdsbeeld: ter gelegenheid van de tachtigste verjaardag van Leo Marcus* (Zwolle: Nobbpless 1981), p. 5.

9 Kees Ribbens, *Bewogen Jaren: Zwolle in de Tweede Wereldoorlog* (Zwolle: Waanders 1995), p. 219. Jaap Hagedoorn en Marco Groen. *Gids langs de geschiedenis van joods Zwolle* (Zwolle: Stichting Judaica Zwolle 1999) p. 7.

10 'Kille' is het Jiddisch-Hebreeuwse word voor 'joodse gemeente'; Cornelissen, *Joods levensbeeld*, p. 5, 19.

11 Cornelissen, *Joods levensbeeld*, p. 5.

12 Hagedoorn en Groen, *Gids langs Joods Zwolle,* p. 15.

13 Cornelissen, *Joods levensbeeld*, p. 8, 15.

14 Interview met Jaap Hagedoorn op 19 december 2022. Zie ook: "Holocaustslachtoffers uit Zwolle en Zwollerkerspel op adres - augustus 2022", Stichting Zwolse Stolpersteine.

Er woonden ook veel Duits-joodse vluchtelingen, die waren uitgeweken vanwege het in 1933 gevestigde nationaalsocialistische bewind in Duitsland.

In het *Herinneringsboek Joods Zwolle 1940 - 1945* is een overzicht opgenomen van hen die het joodse volksdeel in Zwolle vormden na 1 januari 1940. Deze lijst is opgesteld aan de hand van deportatielijsten, van de registers van de burgerlijke stand en ander archiefmateriaal.[16] Uit deze lijst blijkt dat 330 van de geschatte 805 inwoners van Zwolle een beroep uitoefenden, de meesten daarvan in de handel; er waren handelsreizigers, grossiers, veehandelaren en rijwielhandelaren. Daarnaast waren er veel koopmannen en winkeliers. Deze beroepen waren voor joden destijds traditioneel te noemen, aangezien de meesten zich conformeerden aan de door de eeuwen heen gevormde verhoudingen.[17] De Zwolse verdeling strookt met het landelijke beeld: "tot de belangrijkste kenmerken behoorde een blijvende oververtegenwoordiging in de handel en ondervertegenwoordiging in de agrarische sector".[18] In het industriële veld waren niet veel joden werkzaam, behalve in de diamantindustrie en textielnijverheid.

Een bekend voorbeeld uit Zwolle was de textielfirma Hes & Co. van Hartog Hes. Wat opviel in de voedings- en genotmiddelensector is een concentratie van joodse slagers en bakkers; er moest immers koosjer geconsumeerd worden. In Zwolle waren de joodse slagers sinds de achttiende eeuw al goed vertegenwoordigd; de familie Marcus stond bijvoorbeeld bekend als een echte slagersfamilie, en Louis de Jong had een slagerij en worstenfabriek op de Melkmarkt. Er waren ook twee koosjere bakkers: bakkerij Wolf en bakkerij Spanjar aan de Praubstraat.[19] De relatief eenzijdige joodse beroepsstructuur wordt aangeduid met de frase 'hak, pak en zak'. Het mes van de slager kwam terug in 'hak', het beroep van marskramer in 'pak' en de handel in textiel en lompen in 'zak'. Hoewel deze verdeling duidt op relatief grote armoede waren er zeker ook joodse ondernemers met succesvolle bedrijven en waren joden in de intellectuele beroepen zeker niet schaars.[20] Zo bekleedde David Sanders de functie van advocaat en was Abraham Emanuel Marcus huisarts (laatstgenoemde is geen familie van de slagersfamilie Marcus).

De Zwols-joodse gemeenschap kende een bruisend verenigingsleven voor jong en oud. Deze verenigingen vonden in de bovenzaal van het koosjere Hotel Wijnberg aan de Veemarkt 23 een vast adres voor feesten, waarbij dankbaar gebruik werd gemaakt van het aanwezige podium om op te dansen, zingen en toneelspelen.[21] Dit hotel vormde de spil van het joodse (culturele) leven in vooroorlogs

---

15 Interview met Jaap Hagedoorn op 19 december 2022. Zie ook: "Holocaustslachtoffers uit Zwolle en Zwollerkerspel op adres - augustus 2022", Stichting Zwolse Stolpersteine.

16 David Stibbe en Jaap Hagedoorn, *Herinneringsboek Joods Zwolle* (Zwolle: Nederlands-Israelitische Gemeente Zwolle 1995), p. 4.

17 J.C.H. Blom e.a., *Geschiedenis van de Joden in Nederland* (Amsterdam: Balans 1995), p. 259.

18 Ibid., p. 259.

19 Cornelissen, *Joods levensbeeld*, p. 7.

20 Blom, *Geschiedenis van de Joden in Nederland*, p. 259.

21 Interview met Selma Wijnberg door Selma Leydesdorff voor het project 'Late gevolgen van Sobibor. Interviews met nabestaanden en overlevenden', 2009. Link: http://getuigenverhalen.nl/interview/overlevenden-interview-04-selma-engel-wijnberg. Geraadpleegd op 11 mei 2022.

Zwolle.[22] In 1930 werd in het hotel de herdenking van het 25-jarig bestaan van het Genootschap Reisjies Chogmo - een Theologisch Genootschap en joodse leervereniging - gevierd. *Het Nieuw Israelietisch Weekblad* van 28 maart 1930 berichtte er het volgende over: "een zeer aanzienlijke schare van dames en heeren, waaronder het Kerkbestuur onzer Gemeente, was aanwezig".[23] Hier waren onder meer familieleden van de prominente joods-Zwolse families Frank, Stibbe, Troostwijk, Davidson en Sanders van de partij. "In de meest harmonische stemming" werd er "een echt Joodsch feest gevierd", aldus het tijdschrift.[24] Veel joodse middenstanders waren aangesloten bij de Zwolse voetbalverenigingen. Leo Marcus, zoon uit bovengenoemde slagersfamilie, voetbalde bijvoorbeeld bij ZAC (Zwolsche Athletische Club), en de familie Veterman was een echte "PEC-familie" ('Prins Hendrik' en 'Ende Desespereert Nimmer' Combinatie Zwolle).[25] Henri Zilverberg, neef van de familie Veterman, voetbalde ook bij PEC en zeker niet onverdienstelijk.[26] In het voetbaloverzicht van de *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* van 1927 werd hij omschreven als "misschien wel de beste van het veld".[27]

In de jaren dertig ontstond er een toename van anti-joodse gevoelens in de Nederlandse samenleving, onder meer door de komst van Duits-joodse vluchtelingen en de onheilspellende ontwikkelingen in het Duitse buurland. De Zwolse joden reageerden op de uiteindelijke vijandelijke inval met ontsteltenis. Zo schreef ambtenaar Nico Herschel in april 1939 al in zijn dagboek: "omringd zijn wij door daemonen, die slechts onze ondergang willen" en later noteerde hij over de meidagen van 1940: "bij de Joden was er naast de algemeene beduusdheid een panische ontzetting aanwezig".[28] Naast verslagenheid was er ook een zoektocht naar manieren om bij de bezetter nog de belangen van de joodse gemeenschap te behartigen. Zo nam Leo Marcus een actieve houding aan toen hij in augustus 1941 namens de joodse kerkenraad naar de Ortskommandantur stapte om voor elkaar te krijgen dat de overleden opperrabbijn Hirsch in alle waardigheid begraven zou worden. Dat lukte hem en "er werd zelfs een extra trein ingezet naar het nu niet meer bestaande stationnetje Herfte, dichtbij de joodse begraafplaats in de Watersteeg".[29]

Toen de eerste razzia in Zwolle plaatsvond in oktober 1941 was de joodse gemeenschap hierop voorbereid door inlichtingen van voormalig commissaris van politie Lettinck. Hij wist tijdig zijn joodse kennissenkring te informeren, waardoor de razzia uitliep op een mislukking. De precieze gang van zaken was als volgt: Lettinck waarschuwde huisarts en politiedokter Abraham Marcus, die het sein doorgaf aan Leo Marcus, die vervolgens vanuit zijn functie als kerkbestuurder alle joodse mannen inlichtte of liet inlichten.[30] Het gros van deze mannen kon tijdig onderduiken en ontliep hierdoor arrestatie. Een

---

22 Ad van Liempt, *Selma: de vrouw die Sobibor overleefde* (Almere: Verbum 2010), p. 16

23 N*ieuw Israelietisch weekblad*, 28-03-1930. Geraadpleegd via Delpher.

24 Ibid.

25 Interview Jaap Hagedoorn, 19 december 2022. Hagedoorn, Jaap.
"Omgekomen leden Zwolse voetbalverenigingen 1940 - 1945", 2021.

26 Jaap Hagedoorn, "Omgekomen leden Zwolse voetbalverenigingen 1940 - 1945", 2021.

27 Ibid., Originele bron uit de *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche courant* van 24-01-1927. Geraadpleegd via Delpher.

28 "Nico voorzag het noodlot - Portret van een twintiger", Stichting Judaicia Zwolle.
Link: https://www.judaica-zwolle.nl/article.php?articleID=168. Geraadpleegd op 24 januari 2023.

29 Cornelissen, *Joods levensbeeld*, p. 21.

30 Ibid., p. 21. NB: er bestaat geen familieverband tussen Abraham Marcus en Leo Marcus.

kleinere provinciale joodse gemeenschap had hierbij dus zowel een nadeel als een voordeel: aan de ene kant was het individu zichtbaarder en daardoor kwetsbaarder, aan de andere kant was de persoonlijke contactenkring beperkter, waardoor er sneller onderling gewaarschuwd kon worden.

Een nadeel aan 'ons kent ons' is dat persoonlijke vetes en onderliggende wonden nog lang hun weerslag kunnen hebben op een gemeenschap. De houding van de Zwolse afdeling van de Joodse Raad tijdens de bezetting zou na de oorlog bijvoorbeeld problematisch blijken voor de onderlinge verhoudingen. In de bezette Europese landen werden in 1941 Joodse Raden ingesteld als vertegenwoordigende lichamen van de joodse gemeenschap.[31] De leiders van deze organen hoorden vaak bij de sociale bovenlaag en vormden gezien het grote aantal arme joden dus geen inclusieve afspiegeling van de joodse samenleving. Desalniettemin waren zij wel een bewijs van de toenemende secularisatie van de joodse samenleving in Nederland.[32] Deze raden moesten sturing bieden aan de door de Duitse maatregelen geïsoleerde joodse gemeenschap. "Der Judenrat ist in erster Linie Befehlsempfänger für die Judenschaft", aldus Arthur Seyss-Inquart, de Rijkscommissaris van bezet Nederland, hoogste Duitse ambtenaar in bezet gebied.[33] In november 1941 breidden de bevoegdheden van de Joodse Raad voor Amsterdam zich uit tot joodse gemeenschappen buiten de hoofdstad. In Zwolle werd ook een afdeling opgericht onder leiding van koopman Arthur Troostwijk en advocaat David Sanders. Beide mannen waren al bekenden in de joodse gemeenschap van Zwolle door hun lidmaatschap van de Kerkenraad en hun rol bij het opvangen van Joods-Duitse vluchtelingen in de jaren dertig.[34] Het is interessant om te bestuderen hoe landelijke fenomenen ook een lokaal karakter kunnen hebben, omdat door de kleinere schaal de banden persoonlijker waren en de lijnen korter. Zo werden de twee leiders van de Joodse Raad in Zwolle na de oorlog van laakbaar gedrag tijdens de bezettingsjaren beschuldigd door een groep joodse medeburgers die voor de oorlog tot de vriendenkring van Sanders en Troostwijk hadden behoord.[35]

Hoewel het om een kleinere gemeenschap ging, was de joodse gemeenschap van Zwolle een relatief grote provinciale kille in Overijssel, met ongeveer 800 leden voor de oorlog. De gemeenschap kende een gemengde samenstelling: grotendeels middenstanders, maar met grote verschillen tussen arm en rijk. Deze economische verschillen werden weerspiegeld in de beroepsverdeling en de spreiding van joden door de stad. Hoewel joden in de mediene altijd een minderheid vormden, was er zeker sprake van een eigen joodse zuil in Zwolle: de gemeenschap kende eigen gebruiken en had een bruisend verenigingsleven. Er werd onder meer gehandeld, gedanst en gevoetbald. Toen de oorlog uitbrak werd deze gemeenschap getroffen door de terreur van de Duitse bezetter. Reacties liepen uiteen en het zoeken naar een houding in deze drastisch veranderende omstandigheden was een moeilijke opdracht. Sommigen zagen kans om onder te duiken en anderen probeerden via bepaalde banen of functies binnen de joodse gemeenschap hun positie veilig te stellen. Hoewel de gebeurtenissen in

31 Laurien Vastenhout, *Between Community and Collaboration: 'Jewish Councils' in Western Europe under Nazi Occupation* (Cambridge: Cambridge University Press 2022), p. 1.

32 Ibid., p. 278.

33 Besprechung beim Reichskommissar, 8. Oktober 1941. NIOD, toegang 86 (Beauftragten des Reichskommissars) inv. nr. 60.

34 Ribbens, *Bewogen Jaren*, p. 231.

35 Familiearchief Hes, inv. nr. 120.

Zwolle niet in een vacuüm plaatsvonden, vormt de situatie daar een interessante microkosmos voor onderzoek naar de effecten van landelijke maatregelen op een lokale gemeenschap. Ten aanzien van een kleinere gemeenschap waarin men elkaar goed kende is het relevant om te bestuderen of deze nabijheid een rol heeft gespeeld in de geschiedenis en de uitkomst van de vervolging. In het bredere onderzoek wordt nader ingegaan op de vraag wat een lokale geschiedenis kan vertellen over de vervolging van joden in het algemeen. Dit rapport behandelt eerst het handelen van de gemeente Zwolle in dit verhaal.

4. De Jodenvervolging in Zwolle en de rol van de gemeente

4. De Jodenvervolging in Zwolle en de rol van de gemeente

4.1 Inleiding

"De keuze van een nieuwen wethouder buiten mij om, geeft mij - wellicht ten onrechte - aanleiding mij af te vragen of in dit laatste een verandering is ingetreden. Mocht dit het geval zijn, dan besef ik, dat mijn positie als ambtsdrager, die niet tot de z.g. nieuwe richting behoort, moeilijk is geworden."[36]

Met deze woorden beklaagde Maurits van Karnebeek, toenmalig burgemeester van Zwolle, zich op 27 januari 1943 tegenover Werner Schröder, de Beauftragte van de Rijkscommissaris.[37] Seyss-Inquart had op landelijk niveau de Generalkommissare onder zich en op provinciaal niveau waren dit de Beauftragten: deze functionarissen hielden toezicht op het openbaar bestuur, de economie en het nazificeren van de samenleving. Het gemeentebestuur moest verantwoording voor beslissingen afleggen aan de Beauftragte. Van Karnebeek was in de veronderstelling dat Schröder zich in het algemeen met zijn beleid had kunnen verenigen. Nu deed bovenstaande situatie zich voor dat er een nieuwe wethouder werd aangesteld om de vacante positie van de afgetreden wethouder van Openbare Werken en Volkshuisvesting in te vullen. De keuze van de Beauftragte viel hierbij op Nantko Schanssema, een man met NSB-sympathieën. Van Karnebeek voelde zich duidelijk gepasseerd, en beschreef in bovenstaand citaat bijzonder treffend de moeilijke positie van een "ambtsdrager die niet tot de z.g. nieuwe richting behoort". Een burgemeester in oorlogstijd, waar Van Karnebeek een schoolvoorbeeld van was, moest noodgedwongen schipperen tussen de wensen van de bezetter en het beschermen van de eigen burgers, alles 'om erger te voorkomen'.[38] Zwolle telde tijdens de Tweede Wereldoorlog drie oorlogsburgemeesters: Arnoldus van Walsum, Maurits van Karnebeek en Adriaan Meerkamp van Embden.[39] Alle drie werden zij geconfronteerd met de steeds verdergaande bevelen en maatregelen van de bezetter, ook omtrent de Jodenvervolging.

4.2 Het begin van de oorlog onder Arnoldus van Walsum

De eerste bijeenkomst van de gemeenteraad tijdens de bezetting op maandagavond 3 juni 1940 werd bijgewoond door de bijna voltallige gemeenteraad.[40] Hiervan behoorden Nicolaas Boden (portefeuilles Onderwijs, Ziekenhuis, Radiodistributiebedrijf), Leendert Lansink (portefeuilles Openbare werken en Volkshuisvesting), Assuerus Brandsma (portefeuilles Arbeidsbemiddeling en Werkloosheidsverzekering, Maatschappelijk Hulpbetoon en de Gezondheidszorg) en Lambertus Fransen (portefeuilles Nutsvoorzieningen en het Verkeerswezen) tot het college van Burgemeester en Wethouders. De burgemeester aan het roer was de 50-jarige Arnoldus van Walsum, die houder was van de resterende portefeuilles Algemene Zaken en financiën, Brandweer en Landerijen. In 1938 was hij benoemd tot burgemeester

36 Brief van Van Karnebeek aan de Beauftragte van de Rijkscommissaris in Overijssel te Zwolle. 27 januari 1943. Collectie Overijssel, toegang 0703 (Gemeente Zwolle, Kabinet van de burgemeester) inv. nr. 5.

37 NIOD, archiefbeschrijving van inventaris 086 (Beauftragten des Reichskommissars).

38 Ribbens, *Bewogen Jaren*, p. 53.

39 Gustaaf Adolf Strick van Linschoten is drie maanden waarnemend burgemeester geweest na het ontslag van Van Walsum.

40 Ibid., p. 57.

van Zwolle.[41] Van Walsum kon het best beschreven worden als een 'vakburgemeester': "een scherpe kijk op mensen, stoere werkkracht, rustig doorzettingsvermogen en tact".[42] Tijdens zijn korte loopbaan als oorlogsburgemeester baseerde hij zich zoveel mogelijk op het Landoorlogreglement: een juridische leidraad voor ambtenaren, waarin regels omtrent het bestuur van bezette gebieden waren vastgelegd.[43] Van Walsum koesterde de hoop dat zowel volk als bezettingsleger deze voorschriften zouden naleven.[44] Daarnaast ging hij confrontaties met de bezetter niet uit de weg.[45]

Dit blijkt bijvoorbeeld uit Van Walsums protesten tegen de uitsluiting van joden. Zo zond hij een brief aan de Commissaris der Koningin voor Overijssel, waarin hij joodse winkeliers verbood om aan de opdracht te voldoen dat "steeds als er een Duitser in zijn winkel kwam zou zeggen: ik ben jood".[46] Op 15 juni 1940 schreef hij wederom de Commissaris aan om mee te delen dat hij café-eigenaar Smorenburg adviseerde de joodse kelner Denneboom niet te ontslaan, ongeacht wat de Ordnungspolizei beval. Daarnaast raadde hij Smorenburg aan om ontheffing van het ontslagverbod ten aanzien van Denneboom te vragen aan de Arbeidsinspectie.[47] Eind mei had Van Walsum zich ook kranig geweerd tegen het verzoek van de Sicherheitspolizei tot inzage van het bevolkingsregister. De burgemeester had een vermoeden dat de Duitse autoriteiten informatie over joodse inwoners van Zwolle wilden verkrijgen. Zijn vermoeden werd bevestigd toen hij een circulaire ontving van de Commissaris der Koningin A.E. baron Van Voorst tot Voorst waarin vermeld stond 'dat aan verzoeken om eenigerlei inlichting met betrekking tot Joden niet mag worden voldaan'.[48] Daarom weigerde Van Walsum in juni opnieuw het verzoek tot inzage: hij verklaarde zich bereid om enkel afschriften van de persoonskaarten te leveren zonder vermelding van de godsdienst. Dit was voor de Duitsers niet voldoende en Van Walsum werd gearresteerd. Op 26 juni 1940 viel voor hem definitief het doek: in verband met zijn anti-Duitse houding 'eervol' ontslagen.[49] Arnoldus van Walsum zou de eerste van zo'n 70 burgemeesters zijn die tijdens de eerste jaren van de bezetting vanwege zijn houding werd ontheven uit zijn functie.

41 Ribbens, *Bewogen Jaren*, p. 53. Peter Romijn, *Burgemeesters in Oorlogstijd: Besturen tijdens de Duitse bezetting* (Amsterdam: Balans 2006), p. 42.

42 Romijn, *Burgemeesters in Oorlogstijd*, p. 42.

43 Rob Bakker, *Landoorlogreglement en Aanwijzingen. Waar ambtenaren zich aan moesten houden tijdens de Duitse bezetting...* (Almere: Verbum 2020), p. 7.

44 Ribbens, *Bewogen Jaren*, p. 58.

45 Ibid., p. 58. Romijn, *Burgemeesters in Oorlogstijd*, p. 155.

46 Brief van de burgemeester van Zwolle aan de C. vd. K. Overijssel. 10 juni 1940. Collectie Overijssel, toegang 0702 (Gemeentesecretarie) inv. nr. 3009.

47 Brief van burgemeester van Zwolle aan de C. vd. K. Overijssel. 15 juni 1940. Collectie Overijssel, toegang 0702 (Gemeentesecretarie) inv. nr. 3009.

48 Ribbens, *Bewogen Jaren*, p. 217.

49 Ibid., p. 61.

4.3 Waarnemend: Gustaaf Adolf Strick van Linschoten

De vervanging van Van Walsum liet niet lang op zich wachten. Op 28 juni werd bekendgemaakt dat burgemeester van Zwollerkerspel Gustaaf Adolf Strick van Linschoten door de Commissaris der Provincie was aangesteld als tijdelijke vervanger, oftewel waarnemend burgemeester.[50] In zijn tijd als waarnemend burgemeester zat Strick van Linschoten drie raadsvergaderingen voor en werd hij geconfronteerd met de "eerste onverbloemd anti-joodse maatregel".[51] Op 6 juli 1940 schreef de waarnemend inspecteur voor de bescherming van de bevolking tegen luchtaanvallen alle burgemeesters van Nederland aan met het volgende bericht: de luchtbeschermingsdiensten moesten gezuiverd worden van buitenlanders, Nederlanders met anti-Duitse houding en joden.

4.4 De eerste oorlogsjaren onder Maurits van Karnebeek

Op 16 september 1940 werd de "partijloze liberaal" Maurits van Karnebeek benoemd tot burgemeester.[52] Van Karnebeek zou het grootste gedeelte van de oorlog aanblijven als burgemeester van Zwolle en werd dus geconfronteerd met het gros van de antisemitische plannen van de bezetter. In oktober 1940 stuurde secretaris-generaal Karel Johannes Frederiks op last van de bezetter een circulaire bestemd voor alle burgemeesters rond waarin de aanstelling of bevordering in overheidsdienst van personen van 'geheel of gedeeltelijke joodse bloede' verboden werd.[53] Iemand werd als jood beschouwd als deze persoon "twee joodse ouders en/of minimaal drie naar ras voljoodse grootouders die bovendien behoorden tot de kerkelijke gemeente".[54] Waar het er eerst op leek dat de positie van joodse werknemers die al in dienst waren veiliggesteld was, kwam daar op 1 november 1940 verandering in met de invoering van de niet-joodverklaring voor het gemeentepersoneel. Deze werd door vrijwel alle ambtenaren zonder protest ondertekend. Op 22 november 1940 werd op last van Rijkscommissaris Seyss-Inquart het ontslag van het joodse overheidspersoneel aangekondigd dat op 1 maart 1941 definitief zou worden voltrokken. Hoewel de tien getroffen Zwolse ambtenaren een standaard ambtelijk en van weinig medeleven getuigende mededeling van hun ontslag ontvingen, had gemeentesecretaris Van Leijden wel bezwaar aangetekend bij het gemeentebestuur.[55] Het mocht niet baten: onder de ontslagenen waren onder andere Louis Lion Pinas en Arthur Troostwijk, die ontheven werden uit hun functies bij respectievelijk de Commissie tot Wering van Schoolverzuim en de plaatselijke Commissie van Toezicht op Bioscopen. Troostwijk werd bovendien samen met zijn collega raadslid Jacob Manus Rudelsheim verwijderd uit de gemeenteraad. Uit de stukken is niet op te maken of er binnen de gemeente verontwaardiging over dit ontslag was.[56]

In 1941 nam het aantal raadsvergaderingen af en op 28 juli 1941 zou de laatste raadsvergadering plaatsvinden; het leidersbeginsel bepaalde dat de burgemeester voortaan de taak van de raad zo

50 Ribbens, *Bewogen Jaren*, p. 61.

51 Ibid., p. 61, 217.

52 Ibid., p. 66. Romijn, *Burgemeesters in Oorlogstijd*, p. 156.

53 Ribbens, *Bewogen Jaren*, p. 218.

54 Ibid., p. 218.

55 Ibid., p. 219.

56 Ibid., p. 69.

waarnemen en de gemeenteraad werd dus feitelijk opgeheven. Over de besluiten van de burgemeester ging de nieuw aangestelde Commissaris van de Provincie.[57] Zoals eerder vermeld was burgemeester Van Karnebeek een typische burgemeester in oorlogstijd: hij voelde zich gedwongen mee te werken aan maatregelen die tegen al zijn principes indruisten, om 'erger te doen voorkomen'. Uit het onderzoek voor dit rapport komt het beeld naar voren van een burgemeester die (waarschijnlijk met tegenzin en af en toe met doelbewuste vertraging) gehoor gaf aan de opdrachten van de bezetter. In februari 1941 werd een volgende stap gezet in het isolatieproces van de joodse inwoners van Zwolle met de aanmeldingsplicht. Dit hield in dat joden zichzelf en hun gezinsleden per formulier moesten registreren.

Uit correspondentie tussen Van Karnebeek en het Hoofd der Inspectie van de Bevolkingsregisters Jacobus Lambertus Lentz omtrent deze kwestie blijkt dat burgemeester Van Karnebeek over het algemeen uitvoerde wat hem gevraagd werd, zoals andere burgemeesters dat ook deden. Hij verstuurde de aanmeldingsbewijzen tijdig en aangetekend en maakte melding wanneer hij door de voorraad aanmeldingsformulieren heen was.[58] Enkele onvermogende gezinnen kregen vrijstelling van het betalen van leges.[59] Over deze registratie en de daaropvolgende uitvaardiging van persoonsbewijzen voor joden werd nog tot in augustus 1943 gecorrespondeerd.[60] Wanneer er twijfel bestond over het aantal joodse grootouders werd dit nauwkeurig onderzocht. Lentz schatte het aantal joodse voorouders vaak hoog in en verzocht vervolgens om het desbetreffende aanmeldingsformulier te voorzien van de aanduiding 'J'. In een paar gevallen trachtte de burgemeester aan te tonen dat de aanduiding 'J' achterwege gelaten kon worden, zo ook in het geval van Gerda Thekla Oppenheimer. Na het instellen van een genealogisch onderzoek kon de conclusie worden getrokken dat deze vrouw minder joodse grootouders had dan eerder vastgesteld. "In verband hiermede verzoek ik u mij toestemming te willen verlenen de nodige wijzigingen in het bevolkingsregister aan te brengen, nieuwe bewijzen van aanmelding af te geven en aan de vrouw een persoonsbewijs zonder "J" uit te reiken", aldus Van Karnebeek.[61]

In de zomer van 1941 speelde er een aantal kwesties waar de burgemeester ook ruimte zocht om te manoeuvreren, bijvoorbeeld bij de kwesties omtrent de bewegingsvrijheid voor joden, de 'arisering' van het slachthuis en het joodse onderwijs. Op 8 juli 1941 werd een nieuwe verordening afgekondigd waarin het joden in de stad verboden werd "publieke plantsoenen en lokalen te betreden of kamers te huren in hotels, pensions en logementen".[63] Deze inperking van de bewegingsvrijheid van joodse burgers moest bovendien tastbaar gemaakt worden door middel van het plaatsen van borden met daarop de tekst "Joden niet gewenscht" bij bovengenoemde locaties, alsmede bij bioscopen, schouwburgen en cafés. Er ontstond enige verwarring of deze maatregelen ook op Zwolle van toepassing waren.

---

57 Ribbens, *Bewogen Jaren*, p. 70. De Duitse bezetter ontsloeg de Commissaris van de Koningin en verving deze positie door de Commissaris van de Provincie.

58 Collectie Overijssel, toegang 0702 (Gemeentesecretarie) inv. nr. 3010.

59 Ribbens, *Bewogen Jaren*, p. 219.

60 Collectie Overijssel, toegang 0702 (Gemeentesecretarie) inv. nr. 3010.

61 Brief van de burgemeester van Zwolle aan Het Hoofd der Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters. Juli 1942. Collectie Overijssel, toegang 0702 (Gemeentesecretarie) inv. nr. 3010.

62 Ribbens, *Bewogen Jaren*, p. 221.

63 Ibid., p. 221.

In september 1941 werd de burgemeester namelijk gevraagd door de secretaris-generaal van het Departement van Justitie of Zwolle als badplaats te beschouwen was, gezien de ambtelijke bekendmaking op grond van verordening 20/1941 over het verbod van joden in openbare inrichtingen te baden, publieke parken en lokaliteiten te betreden en kamers in zee- en strandplaatsen te huren. Als antwoord deelde de burgemeester met klem mede dat de gemeente Zwolle elk karakter van een badplaats miste.[64]

De uitsluiting van joden was ook merkbaar op de lokale veemarkt: de Kamper afdeling van de NSB-belangenorganisatie voor middenstanders, Front van Nering en Ambacht, drong in juli 1941 aan op zogeheten arisering van het gemeentelijk slachthuis en zuivering van de veemarkt van joden. Na een vruchteloze correspondentie met de gemeente kwam het tot opstootjes op de markt tussen provocerende NSB'ers en joodse veehandelaren. Commissaris van Politie A. J. Stienstra, overtuigd NSB'er, ging over tot arrestatie van de joodse handelaren en opperde daarnaast aan de Beauftragte Schröder het idee om joden geheel de toestemming tot de markt te ontzeggen. Toen Schröder zich vervolgens wendde tot Van Karnebeek met het verzoek om de rust op de markt te herstellen, antwoordde Van Karnebeek dat de onrust niet te wijten was aan de joodse handelaren, maar aan de NSB'ers. Daarnaast werd er door de gemeente bij verschillende gemeenten in het land rondgevraagd welke maatregelen voor de 'arisering' van het slachthuis en de veemarkt zij troffen; het bleek dat deze gemeenten geen tot weinig maatregelen troffen. De burgemeester beklaagde zich hierover en pleitte voor gelijke maatregelen op landelijk niveau.[65] Tijdens zijn laatste poging om de maatregelen tegen te gaan wees Van Karnebeek op het financiële nadeel voor het gemeentelijk slachthuis die de zuivering van de veehandel met zich mee zou brengen. Helaas viel ook dit pleidooi in vruchteloze aarde: op 15 september 1941 werd landelijk bekendgemaakt dat joden geen abattoirs, markten, veilingen en goederenbeurzen meer mochten betreden. Als gevolg sloten de 18 joodse marktkooplieden van Zwolle noodgedwongen hun zaak.

De isolatie en discriminatie van joden kwam ook tot uiting in het onderwijs. In maart 1941 werden joodse leerkrachten ontslagen en vanaf september van datzelfde jaar werden joodse leerlingen verwijderd uit het reguliere onderwijs.[66] Het plan was om uiterlijk 1 oktober alle joodse scholieren onder te brengen in een speciale joodse school met uitsluitend joodse leerkrachten. Aan burgemeester Van Karnebeek kwam de taak toe om een overzicht op te stellen van het aantal joodse leerlingen dat aan de Zwolse scholen onderwijs genoot.[67] De joodse lagere school kwam aan de Voorstraat 41 en het Joodse Lyceum vond aanvankelijk een locatie in Thorbeckegracht 11, met vijf leslokalen. Naar verluidt kwam daar later door ruimtegebrek Thorbeckegracht 17 bij, zodat ook de vakken gymnastiek en tekenen konden worden gegeven.[68] Deze voormalige zakenpanden waren het eigendom van de joodse Charles Vecht, die de panden vrijwillig afstond om de joodse jeugd te helpen.[69] Vecht vroeg er f. 5,- per week voor aan huur, "een symbolisch bedrag", dat wat hem betrof desgewenst ook na afloop van de oorlog betaald mocht

64 Brief van de burgemeester van Zwolle aan de Directeur-Generaal van Politie A. Brants. 6 september 1941. Collectie Overijssel, toegang 0702 (Gemeentesecretarie) inv. nr. 3009.

65 Brief van de burgemeester van Zwolle aan de Beauftragte Schröder. 31 juli 1941. Collectie Overijssel, toegang 0702 (Gemeentesecretarie) inv. nr. 3009.

66 Ribbens, *Bewogen Jaren*, p. 225.

67 Ibid., p. 225-226.

worden.[70] Door de deportaties in oktober en november 1942 en het onderduiken van een aantal gezinnen liep het aantal leerlingen aan het lyceum terug. De Joodse Raad Zwolle besloot daarom de overige leerlingen onder te brengen op Thorbeckegracht 17 en de huur van nummer 11 op te zeggen. Echter bleek dat het huurcontract van nummer 17 niet rechtsgeldig was, aangezien Charles Vecht door de anti-joodse maatregelen geen beschikking meer had over zijn eigendommen. De gemeente probeerde de zaak te redden door te stellen dat het niet mogelijk was te onderzoeken of Vecht een vergunning had voor de panden, aangezien de familie al was gedeporteerd naar Westerbork.[71]

Er zijn ook 'kleinere' particuliere voorbeelden waaruit blijkt dat Van Karnebeek probeerde te laveren tussen de bevelen van de bezetter en zijn taak als burgervader. In de latere jaren van de oorlog werden wel eens joodse kinderen te vondeling gelegd, zo ook in Zwolle in december 1942 tot april 1943. Het meisje Sophia Hagedoorn (vernoemd naar het Zwolse Sophia Ziekenhuis en de bewoners van de voortuin waar ze gevonden werd) werd door de familie Hagedoorn 'geadopteerd'. De advocaat mr. Harro Bouman had bij dit proces bemiddeld en wist via zijn goede vriend Van Karnebeek voor elkaar te krijgen dat de pleegouders onderhouden konden worden met distributiebescheiden.[72] De burgemeester sprong ook in de bres voor eerdergenoemde Henri Zilverberg, een joodse man uit Zwolle die in februari 1941 op het verkeerde moment op de verkeerde plek was. In Amsterdam werden toen in de jodenhoek voor het eerst grootschalig joden opgepakt: onder wie Zilverberg, die voor zaken in de stad was. Zijn straatgenoten wendden zich tot de burgemeester, die hun smeekbede honoreerde. Van Karnebeek schreef de commandant van de Sicherheitspolizei aan om Zilverberg vrij te krijgen en speelde daarbij verstandig in op het Amsterdamse karakter van de razzia, waar een Zwollenaar geen rol had, in plaats van te pleiten voor Zilverbergs onschuld. De inspanningen van de burgemeester maakten geen verschil, aangezien iedere man die zich op dat moment in het geïsoleerde gedeelte van de 'Jodenhoek' bevond en er joods uitzag werd opgepakt.[73] Zilverberg werd via Schoorl naar Buchenwald gedeporteerd, om uiteindelijk in Mauthausen te belanden en daar de dood te vinden.[74]

4.5 De betrokkenheid van de gemeentepolitie bij razzia's, deportatie, roof

De eerste razzia in Zwolle vond plaats op 10 oktober 1941, toen commissaris Stienstra van de gemeentepolitie Zwolle de opdracht kreeg tot het arresteren van circa vijftig joodse mannen.[75] Ter voorbereiding liet de commissaris op het politiebureau een ruimte inrichten om aan het verwachte verblijf te voldoen, wat alarmbellen deed afgaan bij het politiepersoneel dat gekant was

68 Mirjam Kan, Joodse Scholen. Link: https://www.joodszwolle.nl/scholen/. Geraadpleegd op 4 juli 2023.

69 Interview door Iet Erdtsieck met Theo Vecht, zoon van Charles Vecht. Joods Cultureel Kwartier (JCK), AV-collectie, inv. nr. 10000736.

70 Ibid., Ribbens, *Bewogen Jaren*, p. 227.

71 Ribbens, *Bewogen Jaren*, p. 228.

72 Ibid., p. 243.

73 Loe de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden*, deel 4, p. 890 - 892.

74 Ribbens, *Bewogen Jaren*, p. 220.

tegen de bezetter. Zij informeerden oud-commissaris Gerard Johannes Lettinck, die per 1 januari 1941 ontslagen was wegens zijn anti-Duitse houding, die op zijn beurt contact opnam met zijn joodse kennissenkring om hen te waarschuwen en tot onderduik te motiveren. Volgens Theo Vecht, de zoon van Charles Vecht, "was iedereen weg als er zo'n razzia onder Lettinck ging gebeuren. Dat was onze eerste onderduikoefening. Dat was belangrijk in die tijd, zo'n oefening".[76] De razzia liep op een mislukking uit voor de Sicherheitsdienst, aangezien slechts vijf joden waren opgepakt.[77] Vanwege de mislukking werd er naarstig gezocht naar de overige 44 Zwollenaren die nog op de arrestantenlijst stonden; hun gegevens werden door commissaris Stienstra gepubliceerd in het *Algemeen Politieblad van het Koninkrijk der Nederlanden.*[78] Daarnaast controleerde de gemeentepolitie regelmatig de huizen van de voortvluchtige joden. Hoewel deze controles niets opleverden, werd wel vastgesteld dat er inmiddels meer joden in onderduik zaten.

Toen Van Karnebeek vernam dat bij de razzia van oktober buiten zijn voorkennis de medewerking van zijn gemeentepolitie was gevorderd door de Duitse politieautoriteiten reageerde hij ontsteld en schreef hierover aan Frederiks, als secretaris-generaal van het departement van Binnenlandse Zaken eindverantwoordelijke voor de politie. In de brief benadrukte de burgemeester eerst "hoezeer de uitvoering dezer opdracht het betrokken politiepersoneel tegen stond", alvorens deze zin te schrappen en in plaats daarvan eufemistisch te wijzen op het "pijnlijke karakter" van de opdracht voor het personeel.[79] Hij eindigde met het verzoek om de gemeentepolitie niet meer bij razzia's te betrekken. De secretaris-generaal wist Van Karnebeek gerust te stellen dat in het vervolg de Duitse politie niet meer de medewerking van de Nederlandse politieautoriteiten zou inroepen. Voor die toezegging had Frederiks moeten onderhandelen met Rauter, de hoogste Duitse politiebaas.[80] Een jaar later, in oktober 1942, werd deze belofte geschonden toen joodse vrouwen en kinderen uit hun woningen werden gehaald door de Sicherheitspolizei met afgedwongen assistentie van een groot deel van het politiekorps en de marechaussee.[81] De vrouwen en kinderen werden bijeengebracht in het gemeentelijk gymnasium Celeanum, vanuit waar zij getransporteerd zouden worden naar Westerbork om daar aan te sluiten bij hun man/vader. Zij brachten daar "op harde banken of staande in de gymnastiekzaal" de nacht door.[82] De groep vertrok de volgende dag onder begeleiding van de politie naar het station, met Westerbork als bestemming. Van Karnebeek tekende wederom protest aan en wees op de toezegging van een jaar geleden. Daarop liet de secretaris-generaal weten dat "de Commissaris-Generaal voor de Openbare Veiligheid mij een dezer dagen schriftelijk heeft bericht, dat hij de afspraak, dat bij eventueel optreden

75 Ribbens, *Bewogen Jaren*, p. 229.

76 Interview door Iet Erdtsieck met Theo Vecht, zoon van Charles Vecht. Joods Cultureel Kwartier (JCK), AV-collectie, inv. nr. 10000736.

77 Ribbens, *Bewogen Jaren*, p. 230.

78 Ibid., p. 230.

79 De burgemeester van Zwolle aan Frederiks. 11 november 1941. Collectie Overijssel, toegang 0703 (Kabinet van de burgemeester) inv. nr. 5.

80 Hinke Piersma, *Op eigen gezag: Politieverzet in oorlogstijd* (Amsterdam: Querido 2019), p. 76.

81 De burgemeester van Zwolle aan Frederiks. 3 oktober 1942. Collectie Overijssel (CO), toegang 0703 (Kabinet van de burgemeester) inv. nr. 5.

82 Wim Coster, *Metamorfoses: een geschiedenis van het Gymnasium Celeanum* (Zwolle: Waanders 2020), p. 53.

tegen Joden van de Nederlandsche politie geen medewerking zou worden verlangd, niet langer gestand kan doen en evenmin onderscheid wenscht te maken tussen de Rijks- en gemeentepolitie".[83]

Toen de razzia's en arrestaties nog in volle gang waren werden al voorbereidingen getroffen voor de volgende stap in het systematische proces van uitsluiting en exploitatie van de joodse burgers van Zwolle. Eind juli 1942 eiste de Ortskommandant een overzicht van alle panden in joods bezit te Zwolle. Van Karnebeek gaf hier gehoor aan en in augustus 1942 werd de informatie gebruikt voor het begin van de grootschalige roof op joods bezit door de bezetter. In augustus 1942 werd Joseph Levie gedwongen te verhuizen: hij moest zijn woning aan de Oosterlaan verlaten en intrekken bij een joodse stadsgenoot in de Roggenstraat.[84] Een aantal huizen van joden stond eind september 1942 leeg omdat de bewoners - 35 personen - waren ondergedoken.[85] Eind maart 1943 was dit aantal opgelopen tot 61 personen.[86] De verlaten woningen werden ontruimd en verzegeld. De meubels werden elders opgeslagen, onder andere in de synagoge. De maand daarop kreeg de burgemeester een circulaire van de waarnemend Gewestelijk Politiepresident onder ogen, waarin werd medegedeeld dat "alle joden, die in de provincies Gelderland en Overijssel wonen, hun woonplaats [moeten] verlaten en zich [moeten] melden in het kamp te Vught".[87] Daarnaast werd er o.a. gesteld dat joden hun sleutels voor vertrek af moesten geven bij de politiegezagsdrager hunner gemeente en dat joden die na 10 april nog aanwezig waren, als 'illegaal levende joden' aangemerkt moesten worden en door de marechaussee of gemeentepolitie gearresteerd moesten worden. Een paar dagen later vroeg Van Karnebeek advies aan Frederiks, aangezien hij zich bezwaard voelde "aan de politie op te dragen, de zich na 10 april a.s. alhier nog bevindende Joden te arresteren en naar een kamp over te doen brengen".[88] Een advies van Frederiks bleef uit, maar dat had weinig aan de uitkomst veranderd: de in augustus 1942 aangestelde korpschef Willem de Bouter had vanuit zijn nationaalsocialistische overtuigingen zelf het initiatief wel genomen, ongeacht eventuele instructies van de burgemeester.[89] De 35 vrijgekomen woningen als gevolg van het transport trokken bekijks: per instructie van De Bouter mochten geïnteresseerden echter alleen de "jodenwoning" komen bezichtigen onder begeleiding van het politiepersoneel.[90]

---

83 Frederiks aan de burgemeester van Zwolle. 10 oktober 1942. Collectie Overijssel, toegang 0703 (Kabinet van de burgemeester) inv. nr. 5.

84 Ribbens, *Bewogen Jaren*, p. 233.

85 Ibid., p. 234.

86 Ibid., p. 236.

87 Circulaire van de waarnemend Gewestelijk Politiepresident aan o.a. Commissarissen der Provincie Gelderland en Overijssel. 6 april 1943. Collectie Overijssel, toegang 0702 (Gemeentesecretarie) inv. nr. 3009.

88 Brief van de burgemeester van Zwolle aan Frederiks. 8 april 1943. Collectie Overijssel, toegang 0702 (Gemeentesecretarie) inv. nr. 3009.

89 Ribbens, *Bewogen Jaren*, p. 237. NB: De Bouter verving Stienstra als commissaris van politie.

90 Ibid., p. 238.

4.6 Wisseling van de wacht: Van Karnebeek stapt op, Meerkamp van Embden aan het roer

In de eerste jaren van de oorlog was de invloed van het Nederlandse nationaalsocialisme op het gemeentebestuur beperkt gebleven. Dat was de Beauftragte ook opgevallen en hij trachtte hier verandering in te brengen door meer nationaalsocialisten in het bestuur aan te stellen.[91] Mogelijk had Van Karnebeek deze intentie door, want in dezelfde brief aan de commissaris van de provincie waarin de burgemeester het staken van wethouder Lansink aankondigde probeerde hij voor elkaar te krijgen dat de ontstane vacature onvervuld bleef. Zijn argument berustte op het feit dat Lansink verantwoordelijk was voor Openbare Werken en dat gezien de huidige schaarste in materiaal de daardoor geringe werkzaamheden onder de overige wethouders en hemzelf verdeeld konden worden.[92] Aan zijn betoog werd geen gehoor gegeven, want buiten de burgemeester om werd de nieuwe wethouder Nantko Schanssema aangesteld door de Beauftragte. Van Karnebeek voelde zich wederom gepasseerd en zag zichzelf in een steeds moeilijker positie geplaatst. Hij bood zijn ontslag aan, maar vermoedelijk werd hij van dit idee afgebracht, aangezien hij in positie bleef tot 1944, toen de maat voor de burgemeester echt vol was.

In mei van dat jaar kreeg hij de opdracht om 150 mannen aan te wijzen voor verplichte arbeid. Na een periode van gesteggel en een aanbod tot ontslag bleef de burgemeester toch aan.[93] Dat was anders in september toen de bezetter eiste dat hij 700 mannen tussen de 17 en 55 jaar moest leveren voor de bouw van verdedigingswerken bij de IJssel. Overal in het land werden arbeidskrachten opgeroepen voor de aanleg van defensiewerken: “van simpele mangaten als bescherming tegen luchtaanvallen tot geschutsopstellingen, tankgrachten, en start- en landingsbanen voor vliegtuigen”.[94] Dit ging veel burgemeesters te ver, aangezien het leveren van zulke werkzaamheden in strijd was met artikel 52 van het Landoorlogreglement.[95] Het oproepen en ronselen van arbeidskrachten nam steeds ruwere vormen aan. Aan arbeidsbureaus werd opgedragen om grote aantallen jonge mannen te leveren, maar dit leverde ook niet de gewenste resultaten. De bezetter besloot daarop de verantwoordelijkheid bij de burgemeesters te leggen en de druk op te voeren: “Beauftragten en ronselaars van de partijorganisaties verschenen nu overal in het land bij verrassing op gemeentehuizen”.[96] Een aantal burgemeesters dook onder, een aantal NSB-burgemeesters werkte mee. Tot die eerstgenoemde groep behoorde ook Van Karnebeek; de graverskwestie ging tegen zijn principes in en bracht hem in een benarde positie. Hij bood zijn ontslag aan, dook in september onder en werd op 11 oktober 1944 ontslagen. Op diezelfde datum moest ook burgemeester van Zwollerkerspel Strick van Linschoten het veld ruimen.[97]

Daarna volgde een periode tussen september en november waarin de wethouders afwisselend het burgemeesterschap waarnamen, om te voorkomen dat er een NSB-burgemeester werd aangesteld. Deze kwam er uiteindelijk toch: op 16 november 1944 werd Adriaan Meerkamp van Embden aangesteld als burgemeester door de Commissaris der Provincie De Rijke. Ondanks zijn NSB-sympathieën onthield

91 Ribbens, *Bewogen Jaren*, p. 76.

92 Brief van Van Karnebeek aan de Beauftragte van de Rijkscommissaris in Overijssel te Zwolle. 27 januari 1943. Collectie Overijssel, toegang 0703 (Kabinet van de burgemeester) inv. nr. 5.

93 Zie voor een uitgebreidere reconstructie van de situatie Ribbens, *Bewogen Jaren*, p. 83.

94 Romijn, *Burgemeesters in Oorlogstijd*, p. 580.

95 Ibid., p. 581.

96 Ibid., p. 582.

97 Ribbens, *Bewogen Jaren*, p. 84.

hij zich van vriendjespolitiek, ontsloeg hij geen gemeentepersoneel en stelde hij geen NSB'ers aan. Hij zou in functie blijven tot zijn arrestatie op 14 april 1945. Op diezelfde dag keerde Van Karnebeek terug als waarnemend burgemeester.[98] Hij zat op 29 oktober 1945 de eerste naoorlogse bijeenkomst van de gemeenteraad voor.[99] Bij deze vergadering waren o.a. de leden Lansink en Rudelsheim weer terug op hun post. Tijdens de tweede raadsvergadering, op 31 oktober 1945, vertelde van Karnebeek dat hem op eigen verzoek door de Commissaris der Koningin eervolle ontheffing uit zijn positie als waarnemend burgemeester van Zwolle was verleend, met ingang van 1 november 1945. Er werd namens de leden van de raad voorgesteld om een straat naar hem te vernoemen. Gekozen werd voor de Deventerstraat, waar Van Karnebeek met zijn gezin in de jaren 1940 - 1945 had gewoond, "ter blijvende herinnering aan zijn burgemeesterschap gedurende deze moeilijke jaren, met ingang van 1 november te noemen: van Karnebeekstraat".[100]

4.7 Kijk op de 'gewone ambtenaar' en duiding

Gegevens over individuele lagere ambtenaren in Zwolle zijn helaas schaars. Wel weten we vrij veel over de zaak van Hendrik van der Bend. Hoewel hij werkzaam was op de Zwolse Raad van Arbeid, weliswaar geen gemeentelijke dienst maar een tot de rijksoverheid behorende organisatie, geeft zijn geschiedenis wel een beeld van het perspectief van de 'gewone ambtenaar'. Cornelissen beschrijft Van der Bend als een "vriendelijke, weinig opvallende ambtenaar".[101] Hij woonde met zijn gezin op de Vondelkade, wat bekend stond als nette buurt waar veel ambtenaren en onderwijzend personeel woonden. Voor zijn carrière bij de Raad van Arbeid had Van der Bend een opleiding tot boekhouder genoten en was hij werkzaam geweest bij de bank Van Doyer & Kalff in Zwolle en als korporaal bij de infanterie. Op het kantoor van de Raad sloot hij zich aan bij een tennisclubje waar ook twee joodse collega's bijzaten: Truus Os en Jaap Rudelsheim. Truus Os woonde eveneens op de Vondelkade, samen met haar man Wouter Cornelissen, die ook bij de Raad van Arbeid werkte als commies.[102] Hun zoon Igor Cornelissen beschrijft het clubje, afgaande op de foto's, als "vrolijk en ontspannen". Hij beschrijft Van der Bend als "iemand van lagere komaf die door zelfstudie en hard werken hogerop probeert te komen".[103] Als verklaring voor waarom hij zich in oktober 1940 bij de NSB had aangesloten opperde hij tijdens zijn berechting dat hij van mening was geweest dat er een 'nieuwe wind moest gaan waaien'. Zijn sympathieën voor het nationaalsocialisme lijken kort voor de oorlog te zijn ontstaan: hij kon zich niet vinden in de maatschappelijke toestanden van die periode en geloofde in de door de NSB beloofde verbetering. Van der Bend werd daarnaast lid van het Nederlands Arbeidsfront en colporteerde met *Volk en Vaderland*, het blaadje van de NSB.

98 Ribbens, *Bewogen Jaren*, p. 95.

99 Notulen van de vergaderingen van de raad, 1945 okt-1946. Collectie Overijssel, toegang 0702 (Gemeentesecretarie) inv. nr. 19.

100 Notulen van de vergaderingen van de raad, 1945 okt-1946. Collectie Overijssel, toegang 0702 (Gemeentesecretarie) inv. nr. 19.

101 Igor Cornelissen, *April 1945: de bevrijding van Zwolle* (Zwolle: Waanders 2015), p. 81.

102 Mirjam Kan, 'CORNELISSEN-OS, WOUTER EN TRUUS', Joods Zwolle. Link: https://www.joodszwolle.nl/cornelissen-os-wouter-en-truus/. Geraadpleegd op 4 juli 2023.

103 Cornelissen, *De Bevrijding van Zwolle*, p. 81-82.

Zijn naoorlogse berechting verliep niet soepel en hoewel hij niet slecht bekend stond, liepen de meningen over Van der Bend voor en na zijn veroordeling enigszins uiteen. Hij zou tot najaar 1944 lid blijven van de NSB. Naar eigen zeggen bedankte hij omdat hij zich niet meer kon vinden in de werkwijze van de Landwacht en de bezetter, maar volgens zijn vrouw was het omdat de zoon van een buurman was doodgeschoten. Het werd hem ook zwaar aangerekend dat hij in maart 1944 rapport had uitgebracht aan W. Balvers, secretaris van de Bond van Nationaal Socialistische Ambtenaren, over een mislukte viering op kantoor ter gelegenheid van de aanstelling van een nieuwe NSB-directeur. Dat hij wel in maart 1943 via zijn vrouw een Zwolse huisarts wist te waarschuwen over de aanstaande arrestatie van leden van de Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunde was niet goed genoeg. Door zijn collega's op kantoor werd Van der Bend een licht opportunistisch karakter toegeschreven. Een buurman herinnerde zich dat Van der Bend verklaard zou hebben met de Duitsers tegen de Engelsen te willen strijden, mocht het zover komen.[104] Een aantal buren verklaarde echter nooit last van hem te hebben gehad, dat hij niemand had verraden en dat hij in de buurt gunstig bekend stond.

Een relatief licht geval als Van der Bend werd disproportioneel zwaar gestraft met een internering tot 17 maart 1948. Dat was in ieder geval de mening van zijn collega S. Noordhof die voor de oorlog gemeenteraadslid was geweest en na de bevrijding wethouder werd. Op het spectrum van verzet tot verraad viel Van der Bend in ieder geval zeker niet in dezelfde categorie als de Landwachters of de jodenjagers.[105] Het bleek bij de naoorlogse berechting lastig om de houding en het gedrag van ambtenaren tijdens de oorlogsjaren te duiden en beoordelen. Ver na de oorlog werden een paar joodse Zwollenaren gevraagd naar hun indruk van de "Zwolse ambtenaar" in oorlogstijd. Zo ook Bram Bakker, die aan Igor Cornelissen over de gemeentepolitie verklaarde: "Gelooft u mij meneer, het kon de politie niets schelen dat de joden werden opgepakt. Ze trapten overal de deuren bij de joden in. Ik kon wegkomen, ik was vroeger erg lenig. Begrijpt u mij goed: de politie in Zwolle was niet fout en niet goed, 'in ieder geval niet erg slecht'".[106]

4.8 Samenvatting

Het gemeentelijk beleid van de gemeente Zwolle werd tijdens de oorlogsjaren gekenmerkt door een continue zoektocht naar een houding in een periode van verandering en instabiliteit onder de Duitse bezetter. Onder de totalitaire richting van de gezaghebber verdween de rol van de gemeenteraad, werd vanuit Duitse zijde gepoogd om het lokale bestuur in nationaalsocialistische zin om te vormen en werd de burgemeester geconfronteerd met het dilemma van een 'burgemeester in oorlogstijd'; aanblijven om erger te voorkomen of ontslag nemen uit protest tegen de steeds verdergaande bevelen van de Duitse autoriteiten. Deze maatregelen richtten zich in het bijzonder tegen de joodse inwoners van de stad. Zij werden systematisch vervolgd in een proces dat begon met isolatie, discriminatie, registratie en uiteindelijk resulteerde in deportatie en moord. De rol van het gemeentebestuur en de burgemeester bij dit proces valt het best te omschrijven als administratief faciliterend. Of een andere houding het

104 Cornelissen, *De Bevrijding van Zwolle*, p. 83.

105 De in 1943 opgerichte Landwacht was een paramilitaire hulpdienst aan de bezetter en bestond voor het grootste deel uit NSB'ers.

106 Igor Cornelissen, *Ode aan een slecht mens: oom Jopie uit de mediene* (Amsterdam: Van Gennep (1991), p. 62.

verschil had gemaakt is zeer de vraag. Actief verzet had ontslag als resultaat en een burgemeester die aanbleef moest noodgedwongen schipperen. De eerste oorlogsburgemeester Arnoldus van Walsum werd geconfronteerd met de beginfase van de vervolging toen hem in mei en juni 1940 werd gevraagd om inzage in het bevolkingsregister. Omdat hij vermoedde dat het de bezetter te doen was om gegevens van joodse ingezetenen weigerde hij. Deze actieve poging tot verzet kwam hem duur te staan: hij werd vanwege zijn anti-Duitse houding ontslagen. Na een periode onder waarnemend burgemeesterschap van Gustaaf Adolf Strick van Linschoten werd de positie van eerste burger in september 1940 vervuld door Maurits van Karnebeek. Hij zou het grootste deel van de oorlogsjaren aanblijven, stond als resultaat van het leidersbeginsel grotendeels alleen aan het roer en dus kwam hem voornamelijk de taak toe om medewerking te verlenen aan de meest ingrijpende anti-Joodse maatregelen.

In de gemeenteraad werden deze voelbaar en zichtbaar met het ontslag van de twee joodse raadsleden. De isolatie en discriminatie van joden kwamen in een verder gevorderd stadium middels de aanmeldingsplicht voor joden, de inperking van hun bewegingsvrijheid, de 'arisering' van het slachthuis en de segregatie in het onderwijs. Van Karnebeek zocht bij deze kwesties ruimte om te manoeuvreren, maar stond toch met zijn rug tegen de muur. Veel meer dan protest aantekenen kon hij niet doen en dat deed hij ook niet: Van Karnebeek beklaagde zich enkele keren bij de Duitse instanties, maar legde zich uiteindelijk wel neer bij het feit dat zijn verzoeken niet gehonoreerd werden. Daarnaast voelde hij zich vaak gepasseerd in zijn gezag: buiten zijn kennis om werd in najaar 1941 en najaar 1942 de assistentie van de gemeentepolitie gevorderd bij het arresteren van joodse stadsgenoten. Hoewel de eerste razzia door waarschuwen van oud-commissaris Lettinck uitliep op een mislukking, slaagde de bezetter er met medewerking van het politiekorps onder leiding van commissarissen Stienstra en De Bouter in om een groot deel van de joodse gemeenschap in hechtenis te nemen en op transport te stellen. Door deze grootschalige deportaties kwamen er veel woningen leeg te staan; de roof op joods bezit kon ongehinderd uitgevoerd worden, wederom met medewerking van het politiepersoneel.

Een tweede zaak waar Van Karnebeek niet bij werd betrokken was de keuze van een NSB-wethouder in 1943, als vervanging voor wethouder Lansink. De invloed van het nationaalsocialisme op het gemeentebestuur was hiervoor beperkt gebleven. Hoe zeer Van Karnebeek ook schipperde, hij kon de vloedgolf niet tegenhouden: in 1944 bood hij zijn ontslag aan omdat hij om op die schaal niet wilde meewerken aan het leveren van arbeidskrachten voor de aanleg van defensiewerken. Van Karnebeek dook onder, en er kwam een NSB'er aan het hoofd: Adriaan Meerkamp van Embden. In zijn korte periode als burgemeester onthield hij zich van het vergroten van de nationaalsocialistische invloed op het gemeentebestuur. Hij zou in functie blijven tot 14 april 1945: de dag dat Zwolle bevrijd werd en Van Karnebeek terugkeerde als waarnemend burgemeester. Deze herwonnen vrijheid smaakte echter naar pijn: 499 van 43.301 Zwollenaren waren vermoord door de Duitse bezetter in de concentratiekampen, enkel omdat zij joods waren.[107] Een tragedie voor de stad die eens het thuis was van de grootste joodse gemeenschap in de provincie Overijssel.

107 Ribbens, *Bewogen Jaren*, p. 239.

5. Achtergrond: roof, onteigening en rechtsherstel

5 Achtergrond: Roof, onteigening en rechtsherstel

5.1 Inleiding

Toen de deportaties van de joodse bevolking in de zomer van 1942 begonnen, was de registratie van joden voltooid, hadden joodse ambtenaren geen werkkring meer, waren joden geweerd uit publieke ruimtes (mei en september 1941), waren hun persoonsbewijzen voorzien van een 'J' (januari 1942) en moesten alle joden ouder dan zes jaar verplicht een ster dragen (mei 1942). De economische strop werd in augustus 1941 aangehaald met de verplichting om joodse banktegoeden over te maken naar de Lippmann-Rosenthal Bank (Liro), "een voormalig joodse bank die door de Duitsers was overgenomen".[108] In dezelfde maand moesten bij Verordening (vo) 154/1941 alle Joodse grondeigendommen en de daarop staande bebouwingen worden aangemeld, inclusief de opbrengsten van dat bezit in de vorm van huur, recht van opstal, erfpacht, hypotheken en andere onroerende rechten.[109] Landelijk werden er op basis van deze verordening ongeveer 20.000 percelen en 5.600 hypotheken aangemeld. VO 154/1941 bood tevens de mogelijkheid tot onderbeheerstelling van het aangemelde eigendom.[110] De organisatie die hiermee werd belast was de Niederländische Grundstücksverwaltung (NGV,), een stichting die zich na haar oprichting op 16 augustus 1941 vestigde in een pand aan de Juliana van Stolberglaan in Den Haag. De Nederlandse organisatie die namens de NGV optrad was het Algemeen Nederlandsch Beheer van Onroerende Goederen en deze kende plaatselijke afdelingen, bijvoorbeeld ANBO Groningen en ANBO Rotterdam. Het 'beheer' omvatte alle rechtshandelingen "welke een behoorlijk beheer van het joodsch grondbezit met zich meebrengt". Daarnaast kon de NGV het onroerend goed "geheel of ten deele vervreemden of bezwaren". Bezit kon worden bezwaard met bijvoorbeeld hypotheekrecht en met vervreemding kan verkoop, ruil of schenking worden bedoeld. Het doel van de onderbeheerstelling was verkoop. Voor de uitvoering van zijn werkzaamheden stelde de NGV beheerders (Verwalters) aan.[111]

De NGV had tot taak zoveel mogelijk huizen van Joodse eigenaren te verkopen aan 'arische' Nederlanders en Duitsers. De opbrengsten van deze verkopen werden overgemaakt aan de Vermögensverwaltungs und Renteanstalt (VVRA), een andere Duitse rooforganisatie belast met het beheren van gelden afkomstig uit andere rooforganisaties.[112] Deze verkoop vormde het sluitstuk van de juridisch-economische ontrechting. Na de Duitse nederlaag bij Stalingrad, in februari 1943, stagneerde de huizenverkoop echter. Zo waren de Nederlandse hypotheekbanken in toenemende mate onwillig om hypothecaire leningen aan mogelijke kopers te verstrekken. Hier lagen zeer waarschijnlijk geen morele, maar zakelijke bezwaren aan ten grondslag. Hadden de banken tot in 1943 nog miljoenen in hypotheken op voormalige Joodse panden geïnvesteerd, zoetjesaan nam de huiver toe om risico te

108 Joods Cultureel Kwartier, 'Chronologie van de Jodenvervolging', link: https://www.jck.nl/nl/longread/chronologie-van-de-jodenvervolging. Geraadpleegd op 3 april 2023.

109 Een verordening is een overheidsbesluit van algemene strekking.

110 Hinke Piersma en Jeroen Kemperman, *Openstaande rekeningen: De gemeente Amsterdam en de gevolgen van roof en rechtsherstel, 1940-1950* (Amsterdam: Boom 2015), p. 64.

111 Ibid., 64.

112 Maarten-Jan Vos en Serge ter Braake, *Rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog van geroofd Joods onroerend goed* (Amsterdam: Boom 2013), p. 21.

113 Piersma en Kemperman, *Openstaande rekeningen*, p. 67 - 68.

dragen voor 'verkeerde' transacties. Mocht Duitsland de oorlog verliezen, dan zouden die transacties wel eens voor flinke problemen kunnen zorgen.[113] Banken waren vooral huiverig om betrokken te raken bij de verkoop van een 'jodenpand' aan NSB'ers of andere collaborateurs. Als oplossing voor deze stagnatie richtten makelaar Dirk Hidde de Vries en bankier H.C. van Maasdijk - beiden NSB'ers - in de herfst van 1943 de Landelijke Hypotheekbank op. Deze bank vergemakkelijkte het verkoopproces door leningen op joods onroerend goed te verstrekken.[114] Het geld om dit mogelijk te maken kwam via Meinoud Rost van Tonningen, president van de Nederlandse bank, uit de staatskas.[115]

De Duitse bezetter profiteerde het meest van deze handel in panden, maar er was zeker een aantal Nederlandse burgers en autoriteiten die de verleiding moeilijk kon weerstaan om voordelig geprijsd onroerend goed te kopen dat aan joden had toebehoord.[116] Deze zogeheten oorlogskopers vormden een diverse groep, van gewone timmermannen tot ideologisch gedreven figuren met NSB-sympathieën. Maar het waren niet alleen individuen die joods bezit kochten. De gemeente Amsterdam bijvoorbeeld hield het joods vastgoed dat op de markt kwam nauwlettend in de gaten, voornamelijk omdat het een perfecte kans was om vooroorlogse plannen omtrent stadsuitbreiding en stadsrenovatie te realiseren. Onder bezetting van de Duitsers hoefde de aankoop van joods bezit immers geen dure aangelegenheid te worden: de prijzige onteigeningsprocessen met bijkomende schadevergoedingen konden grotendeels omzeild worden. Daarnaast was de aankoopprijs vaak een stuk lager dan voor de oorlog. Dat deze gunstige situatie zich voordeed als resultaat van roof op joodse eigenaren werd nauwelijks ter discussie gesteld.[117] Een andere beroepsgroep die de handel in voormalig joods vastgoed mogelijk maakte en er ook aan verdiende waren notarissen en makelaars. Notarissen passeerden de verkoopaktes, en "de NGV en ANBO inden de huur of verkochten percelen via, soms malafide, makelaars".[118] Per transactie ontvingen de makelaars een courtage van 2%; een vergoeding die makelaars rekenen bij een succesvolle verkooptransactie. Daarnaast kwam het niet zelden voor dat zij een pand beneden de marktwaarde verkochten. Notarissen stelden de aktes voor deze transacties op en konden soms dubbel aan één pand verdienen als zij na de oorlog hiervoor ook de rechtsherstelakte opmaakten.[119]

Met het eind van de oorlog kwam ook een einde aan de ontrechting en begon een proces van rechtsherstel. Inzake rechtsherstel waren de belangrijkste wetsbesluiten Besluit Bezettingsmaatregelen (E 93) en Besluit Herstel Rechtsverkeer (E 100).[120] Deze werden in september 1944 uitgevaardigd toen het kabinet nog in Londen was gevestigd. De Raad voor het Rechtsherstel werd als gevolg van laatstgenoemd wetsbesluit in augustus 1945 opgericht en voorgezeten door P.S. Gerbrandy, de minister-president van het in Londen zetelende oorlogskabinet. Hieronder ressorteerde een aparte

114 Loe de Jong. *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog.* Deel 5. Maart '41 - juli '42. Eerste helft. p. 606.

115 Vos en Ter Braake, *Rechtsherstel*, p. 21.

116 Hinke Piersma en Jeroen Kemperman, *"The 'Aryanization' of Jewish Property in Amsterdam and Its Consequences After World War II"* in *The Holocaust and European Studies eds.* Andrea Löw en Frank Bajohr (2016), p. 324-325.

117 Ibid., 325.

118 Vos en Ter Braake, *Rechtsherstel*, p. 21.

119 Ibid., p. 22.

120 Hinke Piersma en Marleen van den Berg, Ontrechting & rechtsherstel. *Het Rotterdamse gemeentebeleid inzake ontrechting en rechtsherstel van Joodse oorlogsslachtoffers 1940-1955* (Amsterdam: NIOD 2020), p. 17.

afdeling Onroerende Goederen, die tot taak had de 'geschillen door partijen onderling, zij het onder leiding van een deskundige notaris-bemiddelaar' te regelen. Deze regelingen werden vastgelegd in minnelijke schikkingen tussen de oorspronkelijke joodse eigenaren en de oorlogskopers. Lukte het de betrokken partijen niet om tot een vergelijk te komen, dan kon men een procedure starten bij de afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel. In zijn proefschrift *Ontrechting en rechtsherstel in Nederland en Frankrijk in de jaren van bezetting en wederopbouw* heeft rechtsfilosoof Wouter Veraart laten zien dat het rechtsherstel in deze twee landen op een fundamenteel andere wijze werd benaderd. Anders dan in Frankrijk, waar het rechtsherstel werd opgevat als een "noodzakelijke stap in het project van terugkeer naar de legaliteit en rechtsstatelijkheid van de Franse republiek", werd de herstelwetgeving door de Nederlandse regering beschouwd "als één van de uitzonderlijke maatregelen die nodig waren in het kader van de (vooral economische) wederopbouw".[121] In de breedste zin van het woord betekende rechtsherstel het herstellen van de vooroorlogse situatie; volgens bovengenoemde wetgeving betekende dit het ongedaan maken van de anti-Joodse maatregelen met terugwerkende kracht. Dit had als nadelig gevolg dat de oorspronkelijke joodse eigenaar verantwoordelijk kon worden gehouden voor achterstallige belastingen.[122]

Een onbetaalde erfpachtcanon en bijkomende boete wegens late betaling kon een van die kostenposten zijn: erfpacht werd vanaf het einde van de negentiende eeuw geheven over gebouwen op gronden die gemeentelijk eigendom gebleven waren. Periodiek moest aan deze betaling worden voldaan, maar als dat tijdens de oorlog niet gebeurd was kreeg de berooide teruggekeerde joodse eigenaar na de oorlog een factuur gepresenteerd. Dit kwam geregeld voor, aangezien oorlogskopers en hun bewindvoerders vaak wanbetalers waren geworden tijdens de oorlogsjaren. Voornamelijk na september 1944 bleven er veel rekeningen openstaan: de verwachte bevrijding van Nederland resulteerde in een massale vlucht van collaborateurs en andere uitbuiters.[123] De naoorlogse herstelwetgeving had geen rekening gehouden met deze kwestie. Het is mogelijk dat de wetgever ervan uitging dat de oorlogskoper en de oorspronkelijke eigenaar er wel samen uit zouden komen in de minnelijke schikking of dat de afdeling Rechtspraak met een oplossing zou komen. Panden die tijdens de oorlog onverkocht waren en dus onder beheer bleven vormden een uitzonderlijk probleem. Hoewel ze terugkwamen in het bezit van de oorspronkelijke eigenaar was het bijna onmogelijk om tot een financiële afwikkeling te komen: de NGV had haar financiën niet op orde gehad, met openstaande posten als gevolg.[124] Op wie die kosten na de oorlog verhaald moesten worden was een brandende vraag.

5.2 Samenvatting

Met de aanvang van de deportaties van de joodse bevolking vanuit Nederland in de zomer van 1942 begon de laatste fase van de Jodenvervolging: deportatie. Een jaar eerder zou al een begin worden gemaakt met de grootschalige roof van joods bezit: banktegoeden moesten worden overgemaakt

121 Wouter Veraart, *Ontrechting en rechtsherstel in Nederland en Frankrijk in de jaren van bezetting en wederopbouw* (Deventer: Kluwer 2005), p. 376.

122 Piersma en Kemperman, 'The 'Aryanization' of Jewish Property', p. 328.

123 Ibid., p. 329.

124 Ibid., p. 329.

naar de roofbank Lippmann-Rosenthal. Daarnaast moesten hun eigendommen worden aangemeld en werden deze onder beheer gesteld. Het uiteindelijke doel van dit proces was 'arisering' en financieel rendement: de verkoop van voormalig joodse huizen aan 'arische' Nederlanders en Duitsers en hierop winst maken. De Duitse bezetter was niet de enige die van de situatie profiteerde: oorlogskopers, zowel individuen als organisaties, zowel binnen als buiten hun eigen woonplaats, kochten 'jodenpanden' voor een prijs die vaak ver beneden de marktwaarde lag. Makelaars en notarissen speelden een cruciale rol bij deze transacties en sloegen hier ook een slaatje uit. Enige huiver voor 'foute' transacties sloop er tijdens het keren van de oorlogskansen in, maar over het algemeen werden veel panden verkocht. Toen de oorlog ten einde kwam konden joden in hun recht hersteld worden: de Raad voor het Rechtsherstel werd in het leven geroepen en de anti-joodse maatregelen werden met terugwerkende kracht ongedaan gemaakt. Via minnelijke schikkingen werd er getracht tot een vergelijk te komen tussen de oorspronkelijke eigenaar en de oorlogskoper, zonder dat hier een gerechtelijke procedure aan te pas kwam. Waar in de naoorlogse herstelwetgeving geen rekening mee werd gehouden waren de openstaande kostenposten van aan huizen gebonden belastingen, zoals erfpachtcanon, straatbelasting, rioolrecht, etc. Als resultaat van wanbetalende oorlogskopers en de slordige financiële administratie van de NGV werden sommige joodse huiseigenaren die na de oorlog berooid terugkwamen geconfronteerd met openstaande rekeningen.

6. De papieren getuigen van de roof: het bronnenmateriaal

6 De papieren getuigen van de roof: het bronnenmateriaal

6.1 Inleiding

"Ich liege anbei ein Verzeichniss der Häuser in Besitz von Juden vor und versichere die Richtigkeit und Vollständigkeit dieses Verzeichnisses, vorbehaltlich Änderung des Eigentums laut das Kataster."[125]

Op 21 juli 1942 stuurde burgemeester Van Karnebeek op bevel van de Ortskommandant een lijst "van in joods bezit zijnde vaste goederen" aan de Duitse autoriteiten. Deze lijst zou gebruikt worden voor het begin van de handel in joods vastgoed. Zoals in bovenstaand hoofdstuk beschreven was er een aantal spelers actief betrokken bij deze handel. Zij hebben hun sporen achtergelaten in het bronnenmateriaal, wat het mogelijk maakt om te reconstrueren hoeveel panden er in Zwolle in joods bezit waren en hoe het proces van gedwongen verkoop precies verliep. Daarbij is het wenselijk om te specificeren wat er precies onder 'joods bezit' wordt verstaan. De meeste joodse en niet-joodse ingezetenen van Zwolle huurden hun woonruimte. Dat het aandeel woningen in eigendom relatief laag lag, strookt met het landelijke beeld: "begin jaren twintig lag dit rond de 18% en vlak na de Tweede Wereldoorlog bestond nog maar 28% van de woningvoorraad uit koopwoningen".[126] Vóór de jaren 40 bestond de opvatting dat het stimuleren van eigenwoningbezit geen overheidstaak was. Dit werd voor arbeiders zelfs onwenselijk geacht gezien de "grote vermogensrisico's en de geringe bestaanszekerheid".[127] Het bezitten van een eigen woning werd daarnaast als remmende factor op de arbeidsmobiliteit gezien. Het meebewegen op de golven van de economie was ook voor huiseigenaren een argument om zelf te huren. Als het met de zaken voor de wind ging kon men duurder gaan wonen, en als het minder voorspoedig liep huurde men een goedkoper huis.[128] In de context van roof en onteigening gaat het echter enkel over huiseigenaren: mensen die een of meerdere panden in bezit hadden en hier woonden of deze exploiteerden.

6.2 Gedwongen verkoop

De Verkaufsbücher

Om dit huizenbezit in beeld te krijgen zijn een aantal 'getuigen van de verkoop' geraadpleegd: de Verkaufsbücher, het archief van de gemeentesecretarie van Zwolle, het archief van de bewaarders van de Hypotheken en het Kadaster, en het Kadaster zelf. In de achttien Verkaufsbücher, waarvan het eerste deel met nummers 1 tot en met 449 ontbreekt, hielden de Duitse autoriteiten de administratie van de verkoop van joodse panden bij. De informatie in de boeken is afkomstig uit regionale archieven en dus kon men spreken van een centrale registratie.[129] De namen van de oorspronkelijke eigenaren, de nieuwe eigenaren (oorlogskopers), de betrokken notarissen en de verkoopprijzen zijn hier onder andere in terug te vinden. Het gaat in totaal om ongeveer 7.500 transacties. Deze boeken zijn, net zoals alle bewaard gebleven papieren van het Duitse bezettingsregime in Nederland, na de bevrijding in beslag genomen en berusten

125 Brief van de burgemeester van Zwolle aan de Ortskommandant. 21 juli 1942. Collectie Overijssel (CO), toegang 0702 (Gemeentesecretarie) inv. nr. 187.

126 Friso de Zeeuw en Rick Kraan, 'Eigenwoningbezit in 100 jaar', *Tijdschrift voor de Volkshuisvesting* (2001/1), p. 24.

127 Ibid., p. 24.

128 Piersma en Van den Berg, *Ontrechting & rechtsherstel*, p. 10.

129 Thomas Mulder, 'Verkaufsbücher: administratief boekwerk als startpunt voor aangrijpende oorlogsverhalen', *Pointer*. Link: https://pointer.kro-ncrv.nl/verkaufsbucher-administratief-boekwerk-als-startpunt-voor-aangrijpende-oorlogsverhalen. Geraadpleegd op 17 december 2022.

nu bij het Nationaal Archief te Den Haag. In samenwerking met het Kadaster zijn deze boeken gedigitaliseerd en openbaar te raadplegen.[130] Zoals vermeld is de informatie uit de Verkaufsbücher niet compleet. Aanvullend onderzoek in de archieven van Collectie Overijssel en het Kadaster leverde extra informatie op.

De Zwolse gemeentesecretarie

In de archieven van Collectie Overijssel te Zwolle is in het archief van de gemeentesecretarie gebruik gemaakt van het dossier 'Verstrekking van inlichtingen op last van Duitse autoriteiten, 1937-1942'. In dit dossier bevindt zich bovengenoemde lijst van joods vastgoed, opgesteld in juli 1942 door de Directeur van Openbare werken, in opdracht van burgemeester Van Karnebeek en op last van de Ortskommandant.[131] Er werd verzocht om een gedetailleerde lijst van alle woningen in Zwolle in eigendom en bezit van joden, met daarbij volgnummer, naam, adres, aantal kamers, telefoonnummer, centraalverwarming ja/nee en de aanwezigheid van een bad ja/nee.[132] De laatste vier criteria liet de Directeur van Openbare Werken oningevuld. Bij het toesturen van de lijst verzekerde Van Karnebeek de Ortskommandant van de juistheid en volledigheid van deze lijst, onder voorbehoud van eigendomsoverdracht volgens het Kadaster.[133] Hoewel deze lijst is opgemaakt in juli 1942 en dus niet stamt uit 1940, mag ervanuit gegaan worden dat deze lijst waarschijnlijk een vrijwel compleet overzicht geeft van het onroerend goed dat aan het begin van de bezetting in eigendom van joden was. Zeker wanneer deze lijst vergeleken wordt met twee andere lijsten uit het archief van de gemeentesecretarie. Deze werden opgemaakt in 1952 na ontvangst van een circulaire van de Minister van Maatschappelijk Werk waarin hij verzocht om na te gaan en hem te informeren a) welke panden in Zwolle tijdens de bezetting in beslag werden genomen, b) wie de oorspronkelijke eigenaar was van deze vaste goederen en c) naar welke oorlogskopers en opvolgende eigenaren deze eigendommen werden overgeschreven.[134] Burgemeester Strick van Linschoten wees deze taak toe aan de Commissaris van Politie I. Bergsma, die op zijn beurt twee lijsten leverde: een "opgave van vaste goederen, destijds door de bezetter inbeslag genomen en door de Nied. Grundstückverwaltung e.a. verkocht" en een 'lijst van panden welke in de gemeente Zwolle gedurende de bezetting in beslag werden genomen".[135] Het tijdens de bezetting opgestelde overzicht onderstreept dat het ambtelijk apparaat van Zwolle inclusief burgemeester wist dat de bezetter zijn zinnen had gezet op het joods vastgoed; zij hielp hier op administratieve wijze aan mee.

De bewaarders van de Hypotheken en het Kadaster

De hypotheekbewaarder Klaas Johan Bes had tijdens de oorlogsjaren ook een lijst bijgehouden van

130 Link: https://www.nationaalarchief.nl/onderzoeken/open-data/indexen.

131 Brief van de Directeur van Openbare Werken aan de burgemeester van Zwolle. 21 juli 1942. Collectie Overijssel, toegang 0702 (Gemeentesecretarie) inv. nr. 187.

132 Brief van de Ortskommandant aan de burgemeester van Zwolle. 9 juli 1942. Collectie Overijssel, toegang 0702 (Gemeentesecretarie) inv. nr. 187.

133 Brief van de burgemeester van Zwolle aan de Ortskommandant. 21 juli 1942. Collectie Overijssel, toegang 0702 (Gemeentesecretarie) inv. nr. 187.

134 Circulaire van de Minister van Maatschappelijk werk. 18 november 1952. Collectie Overijssel, toegang 0702 (Gemeentesecretarie) inv. nr. 189.

135 Brief van de commissaris van politie aan de burgemeester van Zwolle. 4 december 1952. Collectie Overijssel, toegang 0702 (Gemeentesecretarie) inv. nr. 189.

joods vastgoed, maar om andere redenen dan burgemeester Van Karnebeek. K.J. Bes was eerst landmeter in Leiden geweest alvorens in 1925 in Zwolle benoemd te worden tot bewaarder der hypotheek-, kadaster- en scheepsbewijzen.[136] Bes leidde ook notarissen op.[137] Hij was fel gekant tegen het nazibewind en had een periode joodse onderduikers in huis.[138] Tijdens de bezetting hield hij in het geheim een schriftje voor Zwolle en omstreken bij met aantekening van "frauduleuze akten": "akten waarbij NSB'ers e.d. huizen en grond zogenaamd hadden gekocht van Joden".[139] In het archief van de hypotheekbewaarders bevindt zich een "lijst van de in beslag en onder beheer genomen onroerende goederen van joodse eigenaren, met aantekeningen over de beheerders ervan, teneinde in de kadastrale legger te worden verwerkt, 1941" en een "lijst van de nieuwe eigenaren van de in beslag en onder beheer genomen onroerende goederen van joodse eigenaren, met bijlagen, 1942 - 1943, teneinde in de kadastrale legger te worden verwerkt, met aantekeningen inzake het rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog, 1946 - 1952". Zacharias Klaasse, oud-medewerker van het Kadaster, werkte in Zwolle bij het Kadaster van 1966 - 1969 en begin 1972 en schrijft dat "de ouderen" met regelmaat over Mr. Bes vertelden: hij zou de aantekeningen onder de vloer van Stationsweg 2 te Zwolle (het voormalige kantoor van het Kadaster) verstopt hebben. Klaasse heeft een sterk vermoeden dat de hierboven genoemde "lijst van de nieuwe eigenaren" inderdaad de aantekeningen van Bes zijn.[140] Na het vergelijken van het handschrift van Bes met de aantekeningen, is het aannemelijk dat Bes die zelf heeft gemaakt.[141] In het dossier is achterin een handgeschreven briefje bijgevoegd waarop (vermoedelijk) Bes heeft geturfd hoeveel aktes per notaris gepasseerd werden.[142] Bes zou de handel in joods vastgoed ook na de oorlog blijven volgen: als hypotheekbewaarder maakte hij op verzoek van de Raad voor het Rechtsherstel de dossiers van de minnelijke schikkingen op en als voorzitter van het Tribunaal was hij betrokken bij de zuiveringsprocessen.

Het Kadaster

Het Kadaster zelf is ook geraadpleegd bij het reconstrueren van het joodse bezit in Zwolle. Per kadastraal nummer (verkregen uit bovengenoemde lijsten) is het corresponderende leggerartikel opgezocht en gecontroleerd of het aantal panden overeenkomt met bovengenoemde lijsten. Daarnaast bevat een leggerartikel veel interessante informatie over de oorspronkelijke eigenaren en de (oorlogs)kopers, zoals hun beroep, waar ze wonen, en bij gedeeld eigendom een percentage van vruchtgebruik of blooteigendom (eigenaar zijn van vermogen maar er geen gebruik van mogen maken). Wanneer opeenvolgende leggerartikelen chronologisch geraadpleegd worden, valt precies te zien welke veranderingen er per perceel hebben plaatsgevonden: splitsing, samenvoeging, verbouwing, maar ook de verkoop aan een oorlogskoper. Vaak wordt deze transactie vermeld met 'dj. 1944 Verkoop', maar het kan ook om een ander jaartal gaan. Het dienstjaar 'dj.' verwijst altijd naar het jaar ervoor, dus in bovenstaand geval is een pand in 1943 verkocht. Het is goed om op te merken dat er kleine verschillen in volledigheid of aanduiding kunnen

136 *Eindhovensch dagblad*, 26-07-1915. *Overijsselsch dagblad*, 10-06-1925. Beide geraadpleegd via Delpher.

137 *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche courant*, 03-09-1938. Geraadpleegd via Delpher.

138 Salomon de Jong, *Joodse Oorlogsherinneringen 1940-1945* (Franeker: T. Wever 1975), p. 76.

139 Zacharias Klaasse, *Het Kadaster in de Tweede Wereldoorlog* (Kadaster, 2020), p. 59.

140 Mailcontact met Zacharias Klaasse op 25 februari 2022.

141 De vergelijking is door de auteur van dit rapport gemaakt.

142 Collectie Overijssel, toegang 0145 (Bewaarders van de Hypotheken en het Kadaster in Overijssel), inv. nr. 10781.

bestaan tussen de informatie op de leggerartikelen en bovengenoemde lijsten en verdere administratie. De opstellers van deze lijsten waren afhankelijk van de (loodzware) boeken van het Kadaster en moesten alles handmatig overnemen. Kortom: de toegankelijkheid was niet optimaal.[143] Daarnaast waren er ook verschillen in werkwijze tussen de kadasterkantoren, want er werden nogal eens eigen regels verzonnen als het niet om hoofdlijnen ging. Zo staat in de Zwolse leggerartikelen geen vermelding dat het pand onder beheer is gesteld, terwijl dat in bijvoorbeeld Arnhem of Assen gebruikelijk was. De NGV stuurde daar per leggerartikel of perceel een briefje waarin stond dat die percelen in beheer genomen waren en dat de hypotheekbewaarder daar een aantekening bij moest zetten.[144]

Database
De vergelijking van alle bronnen met elkaar heeft een op 7 bronnen gebaseerde database opgeleverd. Uitgaande van de volledigheid van de gebruikte bronnen schept de database een vrij compleet beeld van het joodse huizenbezit in Zwolle; een corpus met gegevens over 223 percelen met 73 oorspronkelijke eigenaren. De database, opgemaakt in Excel, vermeldt onder andere het kadastrale nummer, oorspronkelijke eigenaar (niet de eventuele huurders/bewoners), adres, beheerder, oorlogskoper(s), beroep oorlogskoper(s), betrokken notaris en verkoopprijs. Daarnaast zijn er een aantal filter- en sorteeropties: zo is makkelijk op te zoeken welke panden er onverkocht bleven, wat de meest en minst kostbare panden in de verkoop waren en hoeveel panden een eigenaar in bezit had. Zo was er Maurits Lutteraan die enkel zijn eigen woning Aaplein 13 bezat, maar bestonden er ook grootbezitters als Charles Vecht, die zelf woonde aan de Van Nagellstraat 9 en daarnaast nog 8 andere panden in eigendom had.

6.3 Rechtsherstel

Geschillendossiers
Aangaande het naoorlogse rechtsherstel is de administratie ook goed bewaard gebleven. Voor de meeste rechtsherstelprocedures geldt dat er minnelijk geschikt is. Deze aktes, ook wel geschillendossiers genoemd, berusten bij het Nationaal Archief. De afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel had richtlijnen opgesteld voor het opstellen van zo'n akte en daarom is de opbouw steeds hetzelfde.[145] De inhoud getuigt van een zakelijke reconstructie van de oorspronkelijke situatie, waarbij een aantal zaken verrekend werd tussen de oorspronkelijke eigenaar en de oorlogskoper. De oorlogskoper moest zowel de huren die hij had ontvangen tijdens de oorlogsjaren als eventuele schade terugbetalen aan de joodse eigenaar. De joodse eigenaar moest opdraaien voor de vaste lasten die de oorlogskoper had betaald tijdens de oorlogsjaren, alsmede voor een eventuele vergoeding wanneer het pand in waarde was toegenomen als gevolg van een verbouwing.[146]

De geschillendossiers zijn bij het Nationaal Archief op te zoeken in de "Inventaris van het archief van de Raad voor het Rechtsherstel, Dagelijks bestuur en secretariaat, Afdeling Beheer, Voorzieningen

143 Gesprek met Herman de Koning op 9 februari 2022.

144 Ibid.

145 Maarten-Jan Vos, *Joods vastgoed in Winterswijk 1943-1950* (2022), p. 10.

146 Ibid., p. 10.

voor afwezigen en Voorzieningen voor rechtspersonen en Afdeling Onroerende goederen, 1945 - 1967". Onderdeel van dit archief is een kaartsysteem, waarin gezocht kan worden op gemeente, sectie en kadastraal nummer (filiatie tot 1940).[147] Op de kaarten staat voor elk aangiftenummer een letter, verwijzend naar de gemeente waarin het onroerend goed is gelegen. Zo krijgt Amsterdam de letter C en Zwolle de letter U. Een schuine rode streep betekent dat het geschil is afgehandeld door de Raad voor het Rechtsherstel. Staat er verder niets op de kaart, dan is het geschil geregeld door een notariële acte van minnelijke schikking. Werd het geschil geregeld door een proces-verbaal van zwarigheden (het geschil voor een rechter brengen), een besluit van de afdeling Onroerende Goederen, of een intrekking door de aanvrager, dan is dit op de kaart vermeld. Het aangiftenummer kan vervolgens worden opgezocht in de dossierregisters I en II om te kijken of het dossier al dan niet aanwezig is (opmerking " dossier in archief"), of is samengevoegd met een ander geschilnummer. De laatste stap is het opzoeken van het gevonden aangiftenummer tussen de geschillendossiers.[148]

Achterstallige belastingen

Na de oorlog, in 1946, nam de minister van Financiën het standpunt in dat het innen van de landelijke grondbelasting over de oorlogsjaren "over welke de belaste goederen onder beheer waren gesteld en de eigenaar het genot en de vruchten heeft gemist" niet pasten bij het billijkheidsprincipe en daarom na verloop van tijd als oninbaar afgeschreven moesten worden.[149] Andere belastingen werden wel geïnd, en hoe groot dat bedrag op de gemeentebalans was hing af van de stad. Waar Amsterdam bijvoorbeeld bekend stond om haar erfpachtstelsel, had Rotterdam dat niet. In Zwolle speelde erfpacht ook geen grote rol.[150] Uit de database blijkt dat er in Zwolle drie percelen uitgegeven waren in erfpacht die door joden bewoond werden: Oranje Nassaulaan ongenummerd van Maurits Engers en Flora Anna de Pool (wel joods, niet-Zwols, bleef onder beheer van de NGV), Oranje Nassaulaan 20 van Arnold Citroen en Rembrandtlaan 71 van Abraham de Leeuwe. Uit niets blijkt dat hier problemen waren met achterstallige erfpacht of boetes. Bronnen die iets kunnen vertellen over de inning van achterstallige belastingen en eventuele boetes na de oorlog zijn veelal niet bewaard gebleven, aldus oud-archiefinspecteur Johan Seekles. In de tweede helft van de jaren '80 nam in Zwolle de belangstelling voor het bewaren van archiefmateriaal over de oorlogsjaren pas toe, maar het ging voornamelijk om persoonlijk materiaal; dagboeken, foto's, getuigenissen, etc.[151] Aan het bewaren van de financiële administraties werd minder waarde gehecht; voornamelijk "de toplaag (verantwoording) van de financiële administratie (dus jaarrekeningen, begrotingen en

147 Aanwijzingen voor het gebruik van het kadastrale kaartsysteem van de Afdeling Onroerende Goederen. 1959. Nationaal Archief (NA), toegang 2.09.48 (Inventaris van het archief van de Raad voor het Rechtsherstel) inv. nr. 771.

148 Ibid.

149 Piersma en Van den Berg, *Ontrechting & rechtsherstel*, p.24, citeren Piersma en Kemperman, Openstaande Rekeningen, p. 196.

150 Rapport van de gemeentesecretaris van Soest aan de gemeentesecretaris van Zwolle. 8 mei 1964. Collectie Overijssel, toegang 0702 (Gemeentesecretarie) inv. nr. 311.

151 Mailcontact met Johan Seekles op 7 juli 2022. Seekles is oud-archiefinspecteur bij Gemeentearchief Zwolle. Hij begon in 1986 als gemeentelijke archiefinspecteur. Hij was in die hoedanigheid betrokken bij de (advisering) in het kader van de archiefwettelijke overdracht én vernietiging.

accountantsrapporten)" kwam in aanmerking, terwijl de reguliere boekhouding (kasboeken, journaals, kohieren, etc.) vernietigd werden.[152] Deze vernietiging van uitvoeringsdossiers was gebruikelijk. Uit de processen-verbaal van vernietiging van archiefstukken 1961-1963 blijkt dat er in 1961 enige weerstand bestond tegen het vernietigen van de reguliere boekhouding over de oorlogsjaren.[153] Volgens Seekles kan ervan uitgegaan worden dat de vernietiging in de jaren daarna alsnog heeft plaatsgevonden, zeker omdat "uit de onderhavige inventaris blijkt dat hoofdzakelijk archiefstukken van na 1950 bewaard zijn gebleven".[154] In de naoorlogse notulen van de vergaderingen van de raad komt het onderwerp 'achterstallige heffingen' ook niet voor.[155] De enige bronnen waaruit iets geconcludeerd kan worden over erfpachtcanons zijn de jaarverslagen van het gemeentelijk grondbedrijf met hierin de geldelijke overzichten per oorlogsjaar.[156]

152 Mailcontact met Johan Seekles op 7 juli 2022.

153 Collectie Overijssel, toegang 0702 (Gemeentesecretarie) inv. nr. 2202.

154 Mailcontact met Johan Seekles op 7 juli 2022.

155 Collectie Overijssel, toegang 0702 (Gemeentesecretarie) inv. nrs. 19 t/m 21.

156 Collectie Overijssel, toegang 0702 (Gemeentesecretarie) inv. nr. 2241.

7. De gedwongen verkoop en het naoorlogse rechtsherstel van joods bezit in Zwolle

7. De gedwongen verkoop en het naoorlogse rechtsherstel van joods bezit in Zwolle

7.1 Onderbeheerstelling

Uit bovengenoemde bronnen blijkt dat de panden van Zwolse joden bijna allemaal eerst onder beheer werden gesteld bij de NGV, alvorens onder beheer gesteld te worden bij de verschillende afdelingen van de ANBO (bijvoorbeeld "Anbo A.", "Anbo H." of "Anbo Alm.").[157] Het ANBO kantoor voor de provincie Overijssel was gevestigd te Almelo, aan de Grootestraat 156.[158] Het kantoor in Almelo was dus verantwoordelijk voor het beheer van joodse onroerende goederen in Zwolle. Dit blijkt uit een brief van de ANBO Almelo aan Van Karnebeek: "aangezien het voorkomt, dat gegadigden voor die goederen zich tot den burgemeester van hun woonplaats wenden, verzoeken wij u beleefd alle aanvragers steeds naar ons te verwijzen, aangezien elke overeenkomst buiten ons om ongeldig is. Wij hebben daaromtrent zeer nadrukkelijke instructies van de Niederländische Grundstückverwaltung ontvangen."[159] Iets minder dan de helft van de in joods bezit zijnde percelen in Zwolle bleef onverkocht. Deze percelen bleven onder beheer bij de NGV/ANBO, en er kan worden aangenomen dat als gevolg van verordening 154/1941 al het joodse eigendom in Zwolle onder beheer werd gesteld. Slechts vier panden werden verkocht zonder inbeslagname, twee daarvan middels onderhandse akte.[160] Naast joods eigendom werd ook 'vijandelijk vermogen', d.w.z. bezittingen van inwoners uit geallieerde landen of van verenigingen, onder beheer gesteld. Vaak was het beheer in handen van de NGV of in een paar gevallen van individuen zoals Carl Dönig uit Arnhem, die als 'Sammelverwalter' ging over vijandelijk vermogen in de provincie Gelderland.[161] Het ging hier onder meer over vastgoed in eigendom van de vrijmetselarij, dat door de Duitsers als 'volksvijandig' en 'joods' beschouwd werd.[162] In Zwolle werd bijvoorbeeld een pand aan de Diezerstraat van het Leger des Heils in beslag genomen door de Volkswohlfahrt Berlijn, werd kastelein Louis van Eijk van de Groote Sociëteit uit het pand Koestraat 8 gezet ten behoeve van de Wehrmacht en moest ook de oudste Zwolse vrijmetselaarsloge Fides Mutua zijn pand aan de Bloemendalstraat 10 afstaan aan de NSB.[163]

---

157 Verkaufsbücher; Lijst van de in beslag en onder beheer genomen onroerende goederen van joodse eigenaren, met aantekeningen over de beheerders ervan, teneinde in de kadastrale legger te worden verwerkt, 1941. Collectie Overijssel, toegang 0145 (Bewaarders van de Hypotheken en het Kadaster in Overijssel), inv. nr. 10780.

158 *Dagblad van het Oosten: Almelo's dagblad*, 20-10-1942. Geraadpleegd via Delpher.

159 Brief van de ANBO-kantoor Almelo aan de burgemeester van Zwolle. 26 november 1942. Collectie Overijssel, toegang 0702 (Gemeentesecretarie) inv. nr. 3009.

160 Diezerstraat 91, Kamperstraat 1 (onderhands), Koestraat 16 (onderhands), Melkmarkt 20. Bron: Lijst van de in beslag en onder beheer genomen onroerende goederen van joodse eigenaren, met aantekeningen over de beheerders ervan, teneinde in de kadastrale legger te worden verwerkt, 1941. Collectie Overijssel, toegang 0145 (Bewaarders van de Hypotheken en het Kadaster in Overijssel), inv. nr. 10780.

161 'Beheer over Joods onroerend goed', Oorlog in Nijmegen. Link: https://www.oorloginnijmegen.nl/images/PDF/2_40211_Beheerders_Joodse_panden_selectie_v0100.pdf

162 Maarten Duijvendak en Stefan van der Poel, *Lege plekken: Ontvreemding van Joods vastgoed en rechtsherstel in de gemeente Groningen* (1940 - 1955) (Groningen: Rijksuniversiteit Groningen 2021), p. 10.

163 Collectie Overijssel, toegang 0145 (Bewaarders van de Hypotheken en het Kadaster in Overijssel), inv. nr. 10780; toegang 1037 (Groote Sociëteit te Zwolle) inv. nr. 8; toegang 0702 (Gemeentesecretarie) inv. nr. 189.

7.2 Verkoop

In Zwolle vonden de eerste verkopen van onderbeheergesteld joods vastgoed plaats in september tot en met december 1942. Het ging om een vijftal panden, waarvan het duurste pand Melkmarkt 20 van Jacob M. M. Broekman was. Dit pand werd in december 1942 voor 19.000 gulden verkocht aan Johan Nicolaas Brouwer, koopman te Amsterdam. De betrokken notaris J.H. Krom kwam uit dezelfde stad. Gezien het keren van de oorlogskansen voor Duitsland in februari 1943 en de daaropvolgende stagnatie van de huizenverkoop is het opvallend dat de verkoop aan eerste oorlogskopers in Zwolle piekte in 1943 en 1944.[164] De oprichting van de Landelijke Hypotheekbank in het najaar van 1943 vormt een mogelijke verklaring. Het was immers voor onbemiddelde NSB'ers voor die tijd niet onmogelijk om te kopen, maar er kon wel flinke vertraging op de lijn zitten. Door de komst van de Landelijke Hypotheekbank konden er weer leningen worden verstrekt en werd de vertraging opgelost, waardoor het aantal transacties opliep in de jaren die volgden. Deze hypothese wordt ondersteund door de constatering dat veel grootkopers kochten in de periode 1943 - 1944.[165] Onder 'grootkoper' wordt in dit rapport een koper van drie of meer percelen verstaan. Een deel van deze grootkopers kan namelijk gelieerd worden aan nationaalsocialistische organisaties, wat motivatie voor het kopen van een 'joden-pand' kan verklaren. Zo kocht districtvormingsleider van de NSB Dirk Piekaar drie percelen in 1944 en lid van de NSB Johan Geerink acht percelen in 1943 en nog twee in 1944.

Er zat veel variatie in de aankoopbedragen. Zo ging Emmawijk 8 van Arthur Troostwijk in de verkoop voor f. 300,- en werd Grote Markt 11 van Levie Cohen verkocht voor f. 27.500,-.[166] Het ging hier om de prijs per perceel, aangezien het ook voorkwam dat er meerdere percelen in één koop werden verkocht. De prijs per perceel is bij zo'n transactie moeilijk te achterhalen. Volgens de Verkaufsbücher werd de opbrengst van de Zwolse verkopen in de meeste gevallen overgeschreven naar de VVRA.[167] Een enkele keer werd de koopsom naar de Liro overgemaakt, met (vermoedelijk) overschrijving naar de VVRA in het verschiet, aangezien het geld normaliter bij de Liro werd verzameld en vervolgens werd overgeschreven aan de VVRA. Drie keer staat er de bestemming 'Bank voor Nederlandschen Arbeid', ook een door de bezetter opgerichte roofbank. In acht gevallen bleef de rubriek oningevuld. Het kwam ook wel eens voor dat de opmerking 'Kasse im Haus' in deze kolom werd ingevuld. Volgens het onderzoeksrapport 'Lege Plekken' voor de gemeente Groningen is er geen exacte definitie van dit begrip, maar "mogelijk betrof het hier een transactie 'met gesloten beurzen' of 'om niet'".[168] In Zwolle komt dit twee keer voor, waarbij het bij één geval aannemelijk is dat het om een koper binnen de familie ging. Jan Wouter van Huystee, ambtenaar bij het Provinciaal Electriciteitsbedrijf en de echtgenoot van Hendrika Johanna Stibbe, kocht in 1944 het Diezerplein 9 en 9a van zijn schoonvader Abraham Stibbe.

---

164 Met 'eerste oorlogskoper' wordt de koper bij een 'eerste' verkoop van een pand bedoeld, dus niet 'tweede' verkoop/doorverkoop.

165 Database door auteur, gebaseerd op informatie uit de Verkaufsbücher en het Kadaster.

166 Database door auteur, gebaseerd op informatie uit de Verkaufsbücher en Lijst van de nieuwe eigenaren van de in beslag en onder beheer genomen onroerende goederen van joodse eigenaren, met bijlagen, 1942-1943.
Collectie Overijssel, toegang 0145 (Bewaarders van de Hypotheken en het Kadaster in Overijssel) inv. nr. 10781.

167 Aalders, *Roof*, p. 130, 164 en 250.

168 Duijvendak en Van der Poel, *Lege plekken*, p. 69.

7.3 De rol van de gemeente

Als gevolg van de razzia's op de joodse inwoners van Zwolle bleven hun huizen onbewoond achter, waardoor de 'arisering' van dit bezit doorgang kon vinden. Zoals eerder vermeld werd de hulp van de gemeentepolitie Zwolle ingeschakeld bij deze massale arrestaties. Voor de arrestatie van joodse inwoners in Overijssel was een gedragslijn opgesteld door de Befehlshaber der Sicherheitspolizei. In dit document, dat vermoedelijk uit november 1942 stamt, stonden tevens instructies over wat te doen met het pand nadat de inwoners in hechtenis waren genomen.[169] De praktische gang van zaken verliep als volgt: 1) bij het verlaten van het perceel moest de betrokken politieambtenaar de waterleiding, het gas en de elektrische stroom afsluiten, 2) daarna werden alle ramen, deuren en andere toegangen tot het perceel (voor, opzij en achter, beneden en boven) gesloten, 3) de sleutels werden op een veilige plaats in het perceel opgeborgen, behalve de sleutel van de hoofdtoegang, 4) deze sleutel werd voorzien van een label met daarop het adres en de plaats van de sleutels, 5) de sleutel met label moest na aankomst in de Wijnbeekschool (verzamelplaats voor joden in afwachting van deportatie) aan de brigadiers van politie H. Lonnee of A.J. Vosselman of hun vervangers worden afgegeven, 6) bij het aankomen in deze school moest iedere politieambtenaar bij de door hem gearresteerde joden blijven wachten tot het zijn beurt was om ze in te schrijven.[170]

Zodra de woning eenmaal leegstond hoefde de burgemeester zichzelf niet af te vragen wat de volgende stap moest zijn. De NGV had namelijk voor het gebruik van door joden bewoonde woningen duidelijke instructies opgesteld en via de Commissaris voor de Provincie Overijssel verspreid onder de gemeentebesturen.[171] Voordat overgegaan kon worden tot verkoop of verhuur van "aan joden toebehoorende woningen" moest de burgemeester zorgen dat de woning ontruimd werd en dat de inboedel werd opgeslagen. Het kon namelijk zo zijn dat niet-joodse geëvacueerden uit de kuststrook die gedwongen naar Overijssel moesten verhuizen in verband met de aanleg van de Atlantikwall hun meubilair mee wilden brengen. Mocht het zo voorkomen dat de inboedels van verschillende woningen samen werden opgeslagen, moest per inboedel een inventaris worden opgemaakt. De verhuisfirma van expediteur A. Kuijer te Zwolle was verantwoordelijk voor het vervoer van joodse inboedels. In een nota van 1 november 1944 staat bijvoorbeeld "Joden Koningspl: 9-12. 3 uur. f. 4,50".[172]

Daarnaast was de Duitse roofinstelling Einsatzstab Rosenberg betrokken bij het inventariseren en weghalen van de inboedels. Op 16 juni 1942 ging er een instructie uit van de Rijkscommissaris dat alle inboedels, die beschikbaar kwamen door vertrek of deportatie van joden, ter beschikking moesten worden gesteld van de Einsatzstab.[173] Twintig jaar later bemoeide het Afwikkelingsbureau Duitse

169 Stukken betreffende een verblijfsverbod, meldingsplicht en een gedragslijn bij arrestatie van Joodse inwoners van Overijssel, 1941, 1943. Collectie Overijssel, toegang 0725 (Gemeentepolitie Zwolle) inv. nr. 77. Dit stuk is ongedateerd, maar daar sprake is van de verzamelplaats 'Wijnbeekschool', moet dit stuk betrekking hebben op de razzia's van november 1942. Zie Ribbens, *Bewogen Jaren*, p. 235.

170 Ibid.

171 Brief van de Commissaris der Provincie Overijssel aan de burgemeesters van de gemeenten in Overijssel. 8 december 1942. Collectie Overijssel, toegang 0702 (Gemeentesecretarie) inv. nr. 3009.

172 Nota van A. Kuijer. 1 november 1944. Collectie Overijssel, 0652 (Stichting Collectie Zwolle 1940 – 1945) inv. nr. 1062.

173 Brief van het Hoofd van het Centraal Afwikkelingsbureau Duitse Schade-Uitkeringen aan de burgemeester en wethouders van Zwolle. 31 augustus 1962. Collectie Overijssel, toegang 0702 (Gemeentesecretarie) inv. nr. 4471.

Schade-Uitkeringen zich met deze kwestie in het kader van rechtsherstel inzake huisraad. Dit bureau schreef gemeentes aan met het verzoek schade te melden, mits een inboedel in kwestie was weggevoerd door Einsatzstab Rosenberg: "dit brengt met zich mede, dat voor ná de genoemde datum [16 juni 1942] ontruimde woningen in het algemeen kan worden aangenomen, dat de Einsatzstab Rosenberg de ontruiming heeft doen uitvoeren, tenzij uitdrukkelijk blijkt, dat de inbeslagneming is geschied door een andere Duitse instantie (bv. De Duitse Wehrmacht)".[174] De commissaris van politie bracht op 13 september 1962 verslag uit aan de burgemeester van Zwolle over een familie: "van betrouwbare zijde werd vernomen dat vrij korte tijd na hun arrestatie [gezin Simon David van Gelderen en het gezin Paul Moosberg, gearresteerd in september 1942] door een tot nu toe onbekend gebleven instantie de gehele inboedel uit het perceel Rembrandtlaan 27 alhier werd gehaald en naar elders werd vervoerd.".[175] Hoewel niet nader kon worden vastgesteld door welke instantie de woning destijds werd ontruimd, werd - gezien het schrijven van het Afwikkelingsbureau - aangenomen dat "deze ontruiming door of in opdracht van de Einsatzstab Rosenberg heeft plaatsgevonden".[176]

Leegstaande huizen die voorheen van joden waren mochten, na verwijdering van de inboedel, door de burgemeester aan derden in gebruik worden gegeven (verhuurd) na goedkeuring van de Beauftragte. De verkoop en verhuur van deze panden werd in handen gesteld van het Zwolse woningbureau "Het Centrum".[177]

7.4 Oorlogskopers, makelaars en notarissen

Oorlogskopers

Oorlogskopers kochten onroerend goed uit Joods bezit. Uit de database blijkt dat het in Zwolle om ongeveer 60 'eerste' kopers gaat. Circa 11 van hen kunnen als 'grootkopers' worden beschouwd. Veel van de kopers waren particulieren die werkzaam waren in de (detail)handel, bijvoorbeeld als koopman, handelaar, slager, caféhouder of fabrikant.[178] Het overgrote deel van de kopers was man, al traden vrouwen ook een paar keer op als oorlogskoper; voor zichzelf, maar ook als echtgenote/weduwe van een oorlogskoper. Het gros van de oorlogskopers werd gevormd door 'doorsnee mannen' met alledaagse beroepen. Bij een relatief klein deel van de kopers staan er 'afwijkende' beroepen als ambtenaar, werknemer of directeur. N. Schuurhuis was bijvoorbeeld ambtenaar bij de Stortingsdienst Zwolle, J. Woudstra was leider van de Radio Centrale Zwolle en voornoemde D. Piekaar was provinciaal leider van de Nederlandse Volksdienst en provinciaal directeur van Winterhulp Nederland.[179] Van Piekaar, maar ook van R. Kattenwinkel,

173 Brief van het Hoofd van het Centraal Afwikkelingsbureau Duitse Schade-Uitkeringen aan de burgemeester en wethouders van Zwolle. 31 augustus 1962. Collectie Overijssel, toegang 0702 (Gemeentesecretarie) inv. nr. 4471.

174 Ibid.

175 Brief van de commissaris van politie aan de burgemeester van Zwolle. 13 december 1962. Collectie Overijssel, toegang 0702 (Gemeentesecretarie) inv. nr. 4471.

176 Ibid.

177 Brief van de Commissaris der Provincie Overijssel aan de burgemeesters van de gemeenten in Overijssel. 8 december 1942. Collectie Overijssel, toegang 0702 (Gemeentesecretarie) inv. nr. 3009. Zie aantekeningen van de burgemeester in potlood.

178 Database door auteur.

179 *Twentsch dagblad Tubantia en Enschedesche courant*, 10-09-1942. Geraadpleegd via Delpher.

ambtenaar bij de Nederlandse Landstand Zwolle (een NSB-organisatie) kan gesteld worden dat hun keuze voor koop wellicht gemotiveerd werd door NSB-sympathieën. Bij grootkoper Leendert Gerrit de Noo, die commandant was bij de Landwacht, lijkt dit verband niet meer dan logisch. In het geval van grootkoper Johan Geerink, rijwielhandelaar en fervent NSB'er, speelde ook nabijheid een rol: hij verraadde zijn joodse overbuurman Izaac de Leeuwe zodat hij het pand Luttekestraat 40 ver beneden de marktwaarde kon kopen.[180] Naast particulieren traden ook enkele bedrijven op als koper, bijvoorbeeld N.V. De Centrale Arbeiders Levensverzekering Maatschappij gevestigd te 's Gravenhage.

Uit onderzoek blijkt niet dat de gemeente Zwolle als publieke instelling zich schuldig heeft gemaakt aan de aankoop van joods bezit. Wel werd er door wethouder Nantko Schanssema een pand gekocht. Schanssema was NSB'er en verving op 19 januari 1943 wethouder Lansink.[181] Op 15 maart 1943 werd hij beëdigd. Op 27 mei 1943 kocht hij voor een prijs van f. 6.000,- het pand Terpelkwijkpark 8 dat aan Joachim Jacob Sanders had toebehoord. Wellicht wilde hij een nieuw huis passende bij zijn nieuwe functie. De koop kwam hem na de oorlog duur te staan, aangezien het als tweede aanklacht tegen hem werd aangedragen tijdens zijn berechting.[182]

Makelaars

Bij de gedwongen verkoop van joods vastgoed speelden ook bemiddelaars een rol. In de Verkaufsbücher wordt voor de Zwolse transacties vier keer de naam van de Groningse makelaar Koeno Hamminga genoemd. Hamminga registreerde zijn hypotheek- en assurantiekantoor in 1940 bij de Kamer van Koophandel en begon een jaar later als makelaar. Als een van de initiatiefnemers van de landelijke ANBO-organisatie en directeur van het Groningse bijkantoor behandelde hij vele transacties voor Noord-Nederland. Vermoedelijk koesterde hij NSB-sympathieën, gezien zijn advertenties in het blad *Storm*.[183] Volgens het adresbroek van Zwolle 1940 waren er 21 makelaars en woningbureaus actief in Zwolle in deze periode. Er wordt geen melding gemaakt van een gemeentelijk huisvestingsbureau.[184] Woningbureau 't Centrum, gevestigd op Groote Kerkplein 5, droeg zorg voor de verkoop en verhuur van joods vastgoed en stond onder leiding van de beruchte makelaar Klaas Gerrit van Santen. Hij was aangesteld door de ANBO Almelo en was verantwoordelijk voor de bemiddeling van bijna alle verkopen van Joodse huizen in Zwolle, voornamelijk aan NSB'ers.[185] Hij ontving hiervoor provisie en inde huren van de bewoners van de huizen, wat resulteerde in een opbrengst van f. 7.000,- per jaar.[186] Van Santen werd in 1942 sympathiserend lid van de "partij", de NSB. Tijdens zijn naoorlogse verhoren beweerde hij dat hij handelde onder dwang en op verzoek van de Duitse F.A. Allmann, de persoonlijke referent van de Beauftragte.[187]

---

180 Thomas Mulder, 'Van fietsenhandelaar tot foute vastgoedeigenaar en Joden-verrader', *Pointer*. Link: https://pointer.kro-ncrv.nl/van-fietsenhandelaar-tot-foute-vastgoedeigenaar-en-joden-verrader. Geraadpleegd op 4 december 2022.

181 Ribbens, *Bewogen Jaren*, p. 85, 76.

182 Zie voor meer informatie over deze zaak het hoofdstuk over zuiveringen.

183 Duijvendak en Van der Poel, *Lege plekken*, p. 72.

184 Het adresboek van Zwolle, Jaargang 1940, p. 292.

185 *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche courant*, 03-07-1947. Geraadpleegd via Delpher.

186 *Overijsselsch dagblad*, 04-07-1947. Geraadpleegd via Delpher.

187 *Overijsselsch dagblad*, 06-04-1946. Geraadpleegd via Delpher.

Notarissen

Zonder medewerking van een notaris kon de verkoop van joods vastgoed niet geschieden. De rol van de notaris bij deze processen was het best te omschrijven als 'lijdelijk': "een van de eisen die de wet ook toen aan de notaris stelde, is dat deze verplicht is mee te werken als een cliënt hem dat vraagt".[188] Volgens het adresboek van Zwolle waren er in 1940 de volgende notarissen actief: C. C. Hermsen, M. Meppelink, J. Th. H. Minke, Mr. M. Tresling, H.L.M. Willemse en J. Windemuller.[189] Van deze zes hebben Hermsen, Minke en Willemse in slechts een paar instanties opgetreden als notaris bij de verkoop van joods vastgoed in Zwolle.[190] Een deel van de transacties werd voorgezeten door notarissen buiten de stad, waarvan het gros van de aktes werd opgesteld door de heren G. Nijk en J. Knipscheer te Olst. In de Verkaufsbücher wordt op twee gevallen na Nijk bij alle transacties genoemd. In de lijst van nieuwe eigenaren van joods vastgoed wordt ook notaris Knipscheer veelvuldig genoemd, vaak ook bij transacties die volgens de Verkaufsbücher door Nijk zijn behandeld. Dit valt te verklaren door het feit dat Knipscheer als kandidaat-notaris vanaf maart 1943 plaatsvervanger van notaris Nijk te Olst was.[191]

Na de oorlog werd tijdens de behandeling van zijn zaak door het Tribunaal aan Nijk gevraagd of hij kon verklaren waarom hij zo in trek was geweest bij zovelen voor "de transporten van Joodse bezittingen".[192] Hij probeerde zichzelf te verdedigen met het argument dat andere notarissen ook akten van die soort hadden gepasseerd, maar gaf uiteindelijk toe dat het misschien ook wel kwam omdat hij NSB-notaris was. Hoewel hij in april 1943 bedankt had voor de NSB, werd hem door de president verweten: "maar al die joodse transporten van bezit, waaraan u hebt medegewerkt, dat was toch roof!", waarop Nijk antwoordde: " 't Sprak weinig tot mij. Ik was niet vrij van anti-semitisme".[193] Hoewel Nijk berouw toonde en zijn advocaat de zaak probeerde te redden met o.a. het argument dat Nijk wel aan de joodse transporten verdiend had maar zijn salaris als waarnemend burgemeester van Hengelo flink tegenviel, mocht het allemaal niet baten. Nijk werd ontslagen en geïnterneerd. Zijn vervanger L. van de Wal, kandidaat-notaris, werd op 8 mei 1947 benoemd.[194] Na de oorlog zouden van de voornoemde notarissen onder meer Meppelink, Willemse, Minke en Windemuller betrokken zijn bij de rechtsherstelprocedures of optreden als bewindvoerder van joodse boedels. Willemse en Minke waren dus zowel betrokken bij de ontrechting als het rechtsherstel. Dit was niet verwonderlijk, aangezien notarissen dubbel konden verdienen aan een pand als zij na de oorlog voor het pand dat onder hen verkocht was ook de rechtsherstelakte opstelden.[195]

---

188 Duijvendak en Van der Poel, *Lege plekken*, p. 70, verwijzen naar Raymund Schütz, *Kille mist: Het Nederlandse notariaat en de erfenis van de oorlog* (Amsterdam: Boom 2016), p. 130-131, 239-264.

189 Het adresboek van Zwolle, Jaargang 1940, p. 295.

190 Database door auteur; Handgeschreven lijst van notarissen in potlood. Collectie Overijssel, toegang 0145 (Bewaarders van de Hypotheken en het Kadaster in Overijssel) inv. nr. 10781.

191 *De koerier*, 20-03-1943. Geraadpleegd via Delpher. Zie ook het briefje van Knipscheer in het Duits aan de gemeente Zwolle over de verkoop van panden, bron: Collectie Overijssel, toegang 0702 (Gemeentesecretarie) inv. nr. 5463.

192 *Deventer dagblad*, 27-11-1947. Geraadpleegd via Delpher.

193 Ibid.

194 *Nederlandsche Staatscourant*, 20-05-1947. Geraadpleegd via Delpher.

195 Vos en Ter Braake, *Rechtsherstel*, p. 22.

7.5 Rechtsherstel

Het initiatief voor het aanvragen van een rechtsherstelprocedure berustte na de oorlog bij de oorspronkelijke joodse eigenaar of diens erven. Na de bevrijding van Zwolle bleek de joodse gemeenschap van de stad fors geslonken. Onder de overlevenden vormden de voormalige onderduikers de grootste groep; slechts vier overlevenden waren teruggekeerd uit de concentratiekampen.[196] Begin mei 1945 richtten vijf joodse mannen zich tot burgemeester Van Karnebeek met de oproep om een commissie "tot behartiging van de bijzondere Joodsche belangen" in het leven te roepen en deze te voorzien van "behoorlijke bevoegdheden".[197] Dit verzoek werd niet gehonoreerd: Van Karnebeek antwoordde dat dit geen aangelegenheid van de overheid was, maar maakte eveneens kenbaar graag van dienst te zijn indien een dergelijke commissie op eigen initiatief werd opgericht.

'Op eigen initiatief' bleek een terugkerend thema te zijn voor de berooide joodse overlevenden. Zij kregen amper steun van het lokale bestuur en moesten ook hun eigen rechtsherstelprocedure aanvragen om hun huis terug te krijgen. Het rechtsherstel in Zwolle vond grotendeels plaats in de jaren van 1945 tot 1950. In de eerder vermelde "opgave van vaste goederen, destijds door de bezetter inbeslag genomen en door de Nied. Grundstückverwaltung e.a. verkocht" uit 1952 staat bij de meeste percelen de opmerking "Rechtsherstel verleend."[198] In totaal vermeldt deze naoorlogse 'rechtsherstel' lijst 116 vaste goederen en bij 17 panden ontbreekt de opmerking dat rechtsherstel verleend zou zijn; dat is 14,7%. Onderzoek in het Kadaster wees uit dat over deze percelen alsnog rechtsherstel verleend is, echter wat later: tussen 1950 en 1954. Het is dan ook zeer waarschijnlijk te achten dat de rechtsherstelprocedures nog niet geheel waren afgerond toen deze lijst met verkocht onroerend goed in 1952 werd opgesteld. Voor ingewikkelde zaken of zaken waarbij het niet meteen duidelijk was wie de nabestaanden waren had de Raad voor het Rechtsherstel langer de tijd nodig. Voor de meeste rechtsherstelprocedures geldt dat er minnelijk geschikt werd. Hypotheekbewaarder Bes maakte de geschillendossiers op verzoek van de Raad voor het Rechtsherstel op. Hierin staat aangegeven welke transacties er vanaf het begin van de bezetting plaatsvonden met betrekking tot het onroerend goed. Als waarmerk ondertekende Bes de dossiers op de laatste bladzijde.[199]

7.6 Achterstallige belastingen

Zoals hierboven vermeld was de overheid niet erg behulpzaam bij de wederopbouw van de joodse gemeenschap. Sterker nog, elke achterstallige cent over de oorlogsjaren werd teruggevorderd. In haar artikel over het harde rechtsherstel van de Nederlands Israëlitische Gemeente te Zwolle 1945 - 1948 brengt historica Iet Erdtsieck een opvallende zaak aan de oppervlakte. De ontvanger van de directe belastingen te Zwolle had namelijk op 6 oktober 1945 een aanmaning aan het adres van de joodse gemeente gestuurd: "hierbij doe ik u een duplicaataanslagbiljet toekomen betreffende den aanslag Grondbelasting 1944 art. 7853 ten bedrage van f. 3,98 met verzoek dit bedrag spoedig te willen

196 Ribbens, *Bewogen Jaren*, p. 343.

197 Ibid., p. 343.

198 Opgave van vaste goederen, destijds door de bezetter inbeslag genomen en door de Nied. Grundstückverwaltung e.a. verkocht. 18 november 1952. Collectie Overijssel, toegang 0702 (Gemeentesecretarie) inv. nr. 189.

199 Mailcontact met Herman de Koning op 18 april 2023.

voldoen".[200] Het ging om grondbelasting voor de joodse begraafplaats, wat de zaak een wrang karakter gaf. Grondbelasting was echter een rijksbelasting en geen gemeentebelasting.[201] Erdtsieck wist zich desgevraagd te herinneren dat de aanmaning wel door de gemeente Zwolle was gestuurd, wellicht dus namens het rijk.

Straatgeld en erfpacht waren wel kostenposten die onder gemeentebelastingen vielen. Achterstallig straatgeld vormde na de oorlog geen probleem in Zwolle, aangezien de mogelijke invoering van een straatbelasting ter vervanging van rioolrecht pas in 1946 werd besproken tijdens de raadsvergaderingen.[202] Als er al sprake zou zijn geweest van achterstallige erfpacht over de oorlogsjaren, zou het aandeel van de joodse erfpachters klein zijn geweest: er waren slechts drie percelen in Zwolle in erfpacht uitgegeven die door joden bewoond werden. Hoewel ze zelf in Rotterdam woonden, hadden Maurits Engers en Flora Anna de Pool een pand in de Oranje Nassaulaan. In diezelfde straat woonde Arnold Louis (Nol) Citroen. Hij werd in Amsterdam geboren op 6 september 1888 als zoon van Louis Citroen en Rosetta van Crevel. Hij had een jongere zus, Anna Citroen.[203] Hij was elektrotechnisch ingenieur bij de IJsselcentrale in Zwolle. In de jaren 1941 - 1942 ging hij werken als "leraar natuurkunde, mechanica en wiskunde aan het Joods Lyceum aan de Thorbeckegracht".[204] Hij was gemengd gehuwd met de niet-joodse Johanna Wilhelmina Jolink, geboren te Wijhe op 21 februari 1895. Het kinderloze stel woonde aan de Oranje Nassaulaan 20; Nol had het pand gekocht op 1 juni 1933. Tijdens de oorlog werd het pand onder beheer gesteld bij de NGV en in 1944 verkocht aan Johannis Vallen, caféhouder te Zwolle, voor een prijs van f. 6.250,-. Notaris Nijk passeerde deze akte.[205] Met ingang van 1 mei 1945 nam Nol Citroen he t beheer van het perceel weer op zich. Op 1 juni 1949 werd er minnelijk geschikt tussen de weduwe van Citroen (Nol overleed op 27 november 1945) en de (anonieme) gemachtigde van Vallen.[206] De derde joodse erfpachter was Abraham de Leeuwe. Zijn pand Rembrandtlaan 71 werd niet verkocht en bleef tijdens de oorlog onder beheer van de NGV. Hier is dan ook geen geschillendossier van aanwezig. De familie De Leeuwe bestond grotendeels uit kooplieden en woonde in de wat armere delen van de stad. Abraham de Leeuwe werd in 1888 geboren in Zwolle als zoon van Louis de Leeuwe en Vrouwtje Polak. Hij was getrouwd met Jaantje en had een succesvolle grossierderij in bananen.[207] Hij overleefde de oorlog, in tegenstelling tot zijn zoon Louis, die in Auschwitz werd vermoord.

---

200 Iet Erdtsieck, 'Het harde rechtsherstel van de Nederlands Israëlitische Gemeente te Zwolle 1945 - 1948', *Zwols Historisch Tijdschrift* (1998), p. 61.

201 Piersma en Kemperman, *Openstaande rekeningen*, hoofdstuk 5.

202 Uittreksel uit brief Gedeputeerde Staten der provincie Overijssel, 20 januari 1948. Collectie Overijssel, toegang 0702 (Gemeentesecretarie) inv. nr. 2876.

203 Mirjam Kan, CITROEN, ARNOLD LOUIS. Link: https://www.joodszwolle.nl/472-2/. Geraadpleegd op 4 juli 2023.

204 Ibid.

205 Geschillendossier zaak Citroen. Nationaal Archief, toegang 2.09.48 (Inventaris van het archief van de Raad voor het Rechtsherstel), inv. nr. 885.

206 Ibid.

207 Toespraak van Meriam de Leeuwe bij de onthulling van Stolpersteine, o.a. voor Louis de Leeuwe, zoon van Abraham de Leeuwe, Rembrandtlaan 71.

In de jaarverslagen van het gemeentelijk grondbedrijf werden de geldelijke overzichten per oorlogsjaar opgenomen.[208] In 1940 werd gemeld dat er geen achterstand bestond in de betaling der erfpachtcanons en dat het raadsbesluit van 1937 om geen in erfpacht uitgegeven terreinen te verkopen van kracht bleef. In het overzicht over 1941 werd dit raadsbesluit opnieuw bekrachtigd. In het overzicht over 1942 (opgemaakt in 1943) staat het volgende: "De verschenen erfpachtscanons ten laste van F.A. Engers-de Pool (groep I) en A. de Leeuwe (groep IV), onderscheidenlijk groot f. 85,30 en f. 48,30, konden, wegens nog niet plaatsgehad hebbende kadastrale overschrijving van dit joodsche bezit, niet geind worden; mitsdien zijn zij alsnog te vorderen op de balans gebracht".[209] Daarnaast bleef bovengenoemd raadsvoorstel nog steeds van kracht. Dit correspondeert met de situatie destijds: de panden van F.A. Engers-de Pool en A. de Leeuwe stonden op dat moment onder beheer en bleven onverkocht. Er vond dus geen kadastrale overschrijving plaats. Het geldelijk overzicht van 1943 meldde dat er "in de betaling van de erfpachtcanons geen achterstand meer bestaat".[210] Daaruit kan geconcludeerd worden dat de achterstand waarschijnlijk is betaald door de NGV. Hetzelfde geldt voor het pand van A. Citroen, waar geen achterstand in betaling bij stond vermeld: waarschijnlijk zijn de erfpachtcanons betaald door de NGV toen het nog onder beheer stond, en vervolgens door de oorlogskoper van 1944 tot 1945. Het geldelijk overzicht over 1944 getuigde overigens wel van achterstand in een drietal erfpachtcanons, maar dit ging niet over joods bezit. In de overzichten over 1945 en 1946 werd niets over erfpacht vermeld.

7.7 Gevorderde panden en landbouwgronden

Aan het begin van de oorlogsjaren werden er al joodse panden gevorderd ten behoeve van de Wehrmacht of andere instanties van de bezetter. Daarnaast werden landbouwgronden in eigendom van joden 'geariseerd': gedwongen verkocht aan niet-joodse pachters. Deze twee processen verliepen niet volgens het gebruikelijke stramien van gedwongen verkoop en rechtsherstel en vormden daarmee een uitzondering.

Gevorderde panden

Met de komst van verordening VO 144/1940 konden panden gevorderd worden ten behoeve van de bezetter. Zowel joods als niet-joods vastgoed viel onder deze regeling. In Zwolle werden van de circa 223 panden van joodse eigenaren 19 panden gevorderd. In de archieven zijn lijsten van gevorderd vastgoed nauwkeurig per maand bijgehouden door de burgemeester van Zwolle.[211] De eigenaren zijn met voor- en achternaam terug te vinden en de datum van vordering werd vermeld (zie onderstaande tabel). Onderstaande panden zijn allemaal tussen maart 1941 en november 1942 gevorderd.

208 Gemeentelijk grondbedrijf, Jaarverslagen 1940 - 1950, 1941 - 1951. Collectie Overijssel, toegang 0702 (Gemeentesecretarie) inv. nr. 2241.

209 Ibid.

210 Ibid.

211 Collectie Overijssel, toegang 0702 (Gemeentesecretarie) inv. nrs. 5462 en 5463.

Gevorderde panden van joodse eigenaren in Zwolle[212]:

	Adres	Naam	Datum van vordering
1	Terborchstraat 8	S. Hompes	01/03/1941
2	Emmawijk 23	A. Troostwijk	15/10/1941
3	Melkmarkt 45	H. Hes	01/01/1942
4	Frederikstraat 12	M. Troostwijk	14/05/1942
5	Van Nagellstraat 9	C. Vecht	17/07/1942
6	Emmawijk 61	A. Troostwijk	25/07/1942
7	Groot Weezenland 22	E. A. Spanjaard	08/08/1942
8	Jufferenwal 22	A. en R. Bilderbeek	11/08/1942
9	Melkmarkt 43a	L. de Jong	17/08/1942
10	Roodetorenplein 8	L. Vomberg	20/08/1942
11	Ter Pelkwijkpark 8/1	J. Sanders	27/09/1942
12	Oranje Nassaulaan 20	J.W. Citroen-Jolink	02/10/1942
13	Veenestraat 2 (huis + inv.)	F. Broekman-Rozeboom	02/10/1942
14	Brederostraat 1 (huis + inv.)	J. Polak	02/10/1942
15	Rhijnvis Feithlaan 3 (huis + inv.)	J. Vecht	06/10/1942
16	Luttekestraat 40 (huis + inv.)	J. de Leeuwe	07/10/1942
17	Brederostraat 95 (inv.)	E. Anholt	12/10/1942
18	Westerlaan 48 (huis)	A. Troostwijk	28/10/1942
19	Sassenstraat 39 (huis + inv.)	M. Bakker	04/11/1942

212 Collectie Overijssel, toegang 0702 (Gemeentesecretarie) inv. nrs. 5462 en 5463.

In delen van de correspondentie en in de lijsten zelf wordt meerdere keren benoemd dat het om joods eigendom gaat; een paar keer wordt er tussen haakjes "Jude" toegevoegd en af en toe wordt er in de lijsten per maand van de gevorderde panden "Eigentuemer von Juden" bij opgemerkt. Dit is niet even consistent, soms staat het er wel en soms staat het er niet. Verder is het bij bovenstaande tabel interessant om op te merken dat er zowel huizen als inventarissen of allebei konden worden gevorderd. Zo blijkt uit een bijlage bij een maandelijkse lijst dat het pand Brederostraat 95 eigendom is van de niet-joodse M. Assies maar dat de inventaris toebehoort aan de joodse E. Anholt. Het omgekeerde kwam ook voor, zo meldde de bijlage over Westerlaan 48: "Das Haus ist Eigentum von A. Troostwijk, ein Jude. Das Inventar ist Eigentum von J.J.H. Bodewes, ein nicht-Jude."[213] Verder werden panden soms maar kort gevorderd; Oranje Nassaulaan 20 van J.W. Jolink (de vrouw van A. Citroen) werd op 2 oktober 1942 inbeslaggenomen en 31 oktober 1942 alweer vrijgegeven.[214]

De vordering begon met een brief van de Ortskommandant aan de burgemeester van Zwolle. Voor het pand Jufferenwal werd het volgende geschreven op 6 augustus 1942: "In den Anlagen erhalten Sie die Beschlagnahmeverfügung über das Wohngebäude Jufferwal 22, Besitzer: A. u. R. Bilderbeck (Jude)".[215] De eigenaressen waren de dames Bilderbeek. Aaltje Bilderbeek woonde op Roggenstraat 9 en Reintje op Willemskade 15. Zij werden aangeschreven door Van Karnebeek met de mededeling dat hun pand vanaf 11 augustus 1942 gevorderd zou worden ten behoeve van de Weermacht. De aanhef luidde als volgt: "Hierbij deel ik u mede, dat heden aan mij is afgegeven een bewijs, waarbij overeenkomstig het bepaalde in de verordening van den rijkscommissaris no. 144/1940 ten behoeve van de Duitsche weermacht wordt gevorderd het perceel...".[216] Daarnaast was een formulier bijgevoegd waarmee de gerechtigde eigenaar om schadeloosstelling kon vragen. Dit formulier moest in tweevoud bij de burgemeester ingeleverd worden. De dames Bilderbeek gaven hier gehoor aan, want de burgemeester zond op 18 september 1942 een brief terug waarin hij schreef dat het bedrag voor schadeloosstelling was vastgesteld en goedgekeurd door de Wehrmachtbezirksverwaltung. Het bedrag werd bepaald op f. 206,- voor het perceel en f. 15,- voor de inventaris. De Weermacht betaalde immers maar tweederde van de huurprijs f. 312,-, het overige deel werd vergoed door de afdeling Bezettingsschade van het Departement van Financiën. Uiteindelijk werd de vordering van het pand op 3 oktober 1942 opgeheven, aangezien het huis ter beschikking van de gemeente gesteld werd ter onderbrenging van een schippersgezin. Dit werd eerst door de Ortskommandant medegedeeld aan de burgemeester, en de burgemeester lichtte op zijn beurt de dames Bilderbeek in.[217] Bij dit hele proces kan de rol van de gemeente beschreven worden als faciliterend.

Het kwam ook voor dat een vordering niet doorging. Eenzelfde mededeling van de burgemeester over toekomstige vordering was gericht aan Charles Vecht: zijn pand Thorbeckegracht 17 met inventaris zou

213 Bijlage bij lijst. 7 december 1942. Collectie Overijssel, toegang 0702 (Gemeentesecretarie) inv. nr. 5463.

214 Ibid.

215 Brief van de Ortskommandant aan de burgemeester van Zwolle. 6 augustus 1942. Collectie Overijssel, toegang 0702 (Gemeentesecretarie) inv. nr. 5459.

216 Brief van de burgemeester aan de dames Bilderbeek, 8 augustus 1942. Collectie Overijssel, toegang 0702 (Gemeentesecretarie) inv. nr. 5459.

217 Brief van de burgemeester aan de dames Bilderbeek. 7 oktober 1942. Collectie Overijssel, toegang 0702 (Gemeentesecretarie) inv. nr. 5459.

met ingang van 31 augustus 1942 gevorderd worden. De tekst op deze brief is doorgestreept met rood potlood en draagt een aantekening van 25 september "Vecht medegedeeld dat vordering niet doorgaat. Vorderingsbewijzen teruggezonden aan de Ortskommandant".[218] Daarnaast staat ook in potlood de inventaris beschreven: "Hoogere klassen labor. en lich. oef. Zijn in n. 17. Meubilair (tafels voor scheikunde-proeven enz) zijn speciaal ervoor gemaakt". Dit klopt, want Charles Vecht stond destijds vrijwillig zijn panden af om daarin het Joods Lyceum onder te brengen toen joodse kinderen naar aparte scholen moesten in augustus 1941.[219] Wellicht heeft de burgemeester een stokje voor de vordering gestoken omdat hij de noodfunctie van het pand erkende; waar anders moesten de joodse scholieren immers heen?

Het pand Melkmarkt 45 van Hartog Hes werd gevorderd maar bleef onverkocht, wat resulteerde in een relatief soepele herintrede na de oorlog. Het pand was immers niet officieel van eigenaar gewisseld, dus er hoefde geen rechtsherstelprocedure aan te pas te komen. Harry Hes, kleinzoon van Hartog, beschrijft in een interview dat zijn vader Michel Leo Hes het pand binnen afzienbare tijd weer in bezit had toen hij terugkwam in Zwolle.[220] Een aantal panden die onder vordering hebben gestaan, zijn uiteindelijk wel verkocht aan een oorlogskoper. Dit was het geval bij Emmawijk 23 van Arthur Troostwijk. Dit pand werd op 15 oktober 1941 gevorderd en op 17 juli 1943 voor f. 12.500,- verkocht aan de heer M.F. Martin, werkzaam als referent bij de Beauftragte.[221] Dat Van Karnebeek van deze verkoop op de hoogte was blijkt uit zijn brief aan de Liro: "Blijkens mededeling van het "Algemeen Nederl. Beheer van Onroerende goederen", kantoor Almelo, is het perceel Emmawijk 23 - eigenaar A. Troostwijk - per 18 juli 1943 verkocht aan den Heer M.F. Martin, Willem de Zwijgerstraat 49, alhier. Aangezien het perceel destijds is gevorderd door de Duitsche weermacht en aan u per maand f. 30,56 werd uitbetaald zijnde het 1/3 gedeelte der huurwaarde, welke door de afdeeling Bezettingsschade van het Departement van Financiën wordt vergoed, stel ik mij voor het bedrag der schadeloosstelling, te rekenen vanaf 17 juli 1943, te doen toekomen aan den Heer Martin voornoemd".[222] Aangezien Martin Rijksduitser was, kreeg hij de volle huurwaarde door de Wehrmachtbezirksverwaltung uitbetaald. Vanaf juli 1943 tot en met januari 1945 werd er maandelijks een bedrag van f. 83,33 aan hem uitgekeerd.[223]

Landbouwgronden

De roof van joodse landbouwgronden begon al ver voordat de handel in joodse huizen een aanvang maakte. Dat was zo omdat de onteigening van landbouwgronden gebeurde in het kader van de Entjudung van het Nederlandse economische leven in 1941, terwijl de gedwongen verkoop van onroerend goed volgde op de deportaties vanaf zomer 1942.[224] Omdat de 'arisering' van de landbouwgronden nog enige schijn van legaliteit ophield verliep de rechtsherstelprocedure na de oorlog anders dan bij onroerend goed.

---

218 Brief van de burgemeester. 1 september 1942. Collectie Overijssel, toegang 0702 (Gemeentesecretarie) inv. nr. 5462.

219 Mirjam Kan, Joodse Scholen. Link: https://www.joodszwolle.nl/scholen/. Geraadpleegd op 4 juli 2023.

220 Interview met Harry Hes op 18 november 2021.

221 Database door auteur.

222 Brief van de burgemeester aan de Liro. 19 oktober 1943. Collectie Overijssel, toegang 0702 (Gemeentesecretarie) inv. nr. 5458.

223 Collectie Overijssel, toegang 0702 (Gemeentesecretarie) inv. nr. 5458.

224 Vos en Ter Braake, *Rechtsherstel*, p. 20.

In Zwolle en Zwollerkerspel ging het om de volgende percelen landbouwgrond.[225]

Onteigende landbouwgronden van joodse eigenaren in Zwolle en Zwollerkerspel:

	Eigenaar	Woonplaats	Gemeente, sectie + nummer	Oorlogskoper
1	Andries Troostwijk	Zwolle	Zwollerkerspel, S250 en S251	De Staat der Nederlanden
2	Arthur Troostwijk	Zwolle	Zwollerkerspel, 2 G2039 en G204	J.W. van der Linde te Kerk-Avezaath
3	Arthur Troostwijk	Zwolle	Zwollerkerspel, N139	Wed. H. Esselink te Spoolde
4	Arthur Troostwijk	Zwolle	Zwollerkerspel, N140	F.H. Roskam te Westenholte
5	Emile Arend Spanjaard	Zwolle	Zwollerkerspel, F365-67, F369, F390 en F372	A.H. de Munnink te Herfte
6	Hartog Levie van der Sluis	Zwolle	Zwollerkerspel, V965 en V966	W. van der Kolk te Genemuiden
7	Leo en David van Tijn	Zwolle	Zwollerkerspel, T92-94	De Staat der Nederlanden
8	Louis de Jong	Zwolle	Zwolle, C242	W.J. Nijenhuis te Zwollerkerspel
9	Simon Bilderbeek	Zwolle	Zwolle, E1191	A. Boer te Spoolde
10	Simon Bilderbeek	Zwolle	Zwollerkerspel, N2224	W.A. Horsman te Spoolde

225 Database door Serge ter Braake.

Op 27 mei 1941 werd verordening 102/1941 door de bezetter uitgevaardigd: het betrof de aangifte en gedwongen verkoop van landbouwgronden in joodse handen. De aangifte van deze gronden moest worden gedaan bij de regionale pachtbureaus (later werden deze grondkamers genoemd). De grondkamers voor Overijssel waren gevestigd aan de Terborchstraat 4 en de Burgemeester Van Roijensingel 22 in Zwolle.[226] Deze pachtbureaus stonden onder verantwoording van het ministerie van Landbouw en Visserij.[227] Dit ministerie, onder leiding van waarnemend secretaris-generaal Hans Hirschfeld (die ondanks zijn half-joodse status de hele oorlog op zijn post bleef), werkte efficiënt mee en hierdoor was het proces nagenoeg binnen een jaar klaar.[228] Er bestonden drie soorten aangifteformulieren, waarvan enkel A en B relevant zijn in het kader van ontrechting: A) voor "joodse landbouwgrondbezitters die de grond ook zelf in gebruik hadden, of de grond lieten bewerken door een andere jood" en B) voor "joodse landbouwgrondbezitters die grond verpachtten of lieten bewerken door niet-joden".[229] Na aangifte moest het land zo snel mogelijk, in ieder geval voor 1 september 1941 worden verkocht aan niet-joden, met uiterlijke overdracht voor 1 januari 1942. Het soepel laten verlopen van de verkoop was taak voor de pachtbureaus, terwijl het Bureau voor de Goedkeuring van overdracht van joodse landbouwgronden al dan niet groen licht gaf voor de transactie. In eerste instantie kwamen de bestaande pachters/huurders van de percelen in aanmerking voor koop. Als deze er niet waren, werd gekeken naar de boeren van aangrenzende stukken land. Zelden werd er land aan niet-boeren verkocht, dit was een uitzondering op de regel.[230] Animo voor de gronden was er in overvloed en dit leidde geregeld tot geschillen over wie mocht kopen.[231] In het bronnenmateriaal komt deze chaotische toestand naar voren: het intrekken van goedkeuring voor verkoop, het beoordelen van potentiële nieuwe kopers en het opstellen van de nieuwe koopakten.

Dit was ook het geval bij het perceel C242 gelegen te Zwolle van Louis de Jong, eigenaar van vijf panden in de stad. Hij woonde zelf op Melkmarkt 43a en had er met zijn zoon een slagerij en worstenfabriek.[232] Het tweetal kocht koeien in, die na een paar maanden grazen op hun eigen weilanden aan de Issel klaar waren voor de slacht.[233] De Jong had bovenstaand weiland C242 dus zelf in gebruik, en dit komt terug op zijn aangifteformulier A: "voor landbouwgronden, welke door joden of joodsche ondernemingen worden geëxploiteerd".[234] Naast perceel C242 had hij nog twee weilanden in Heino en Wijhe. Op 29 augustus 1941 schreef De Jong aan het Pachtbureau voor Overijssel dat hij ten kantore

226 Nationaal Archief, toegang 2.11.08.01 (Inventaris van het archief van de Directie van de Landbouw: Afdeling Grond- en Pachtzaken, (1906) 1935-1964 en de Stichting Pachtbureau van Noord-Brabant, 1938-1941) inv. nr. 114.

227 Vos en Ter Braake, *Rechtsherstel*, p. 13.

228 Ibid., 14.

229 Ibid., 34.

230 Ibid., 14.

231 Ibid., 15.

232 Coen van Harten, *De zorg. Louk Israëls' onderduikgeschiedenis* (Amsterdam: Aksant 2005), p. 116

233 Onno Havermans, 'Stilstaan bij Melkmarkt 43 in Zwolle', *Trouw* (7 april 2014). Link: https://www.trouw.nl/nieuws/stilstaan-bij-melkmarkt-43-in-zwolle~be681092/. Geraadpleegd op 26 september 2023.

234 Aangifteformulier van perceel C242 van Louis de Jong. Nationaal Archief, toegang 2.11.08.01 (Inventaris van het archief van de Directie van de Landbouw) inv. nr. 114.

van notaris Willemse perceel C242 had verkocht en overgedragen aan G.J. Schrijver uit Zwolle en vroeg hij het bureau om goedkeuring. Dit werd door het pachtbureau afgewezen, aangezien Schrijver op dat moment pachter was van een grote boerderij in de buurt van het perceel. De voorkeur werd gegeven aan H.H. Kemerink te Zwollerkerspel, “een flinke jonge boer, die wel in staat geacht kan worden, het perceel op de juiste wijze te exploiteeren”.[235] Uiteindelijk zag Kemerink ook van de overname af en werd in april 1942 J. Schottert te Zwollerkerspel voorgesteld als koper. Hij had een klein bedrijfje met wat land in eigendom en wenste wat land bij te pachten. Zowel de grondkamer als het Bureau voor de Goedkeuring verklaarden in april en mei 1942 zich in dit voorstel te kunnen vinden.

Perceel C242 ‘De oude mars’ van Louis de Jong[236]

235 Brief van het Pachtbureau voor Overijssel aan het Bureau voor de Goedkeuring. 3 november 1941. Nationaal Archief, toegang 2.11.08.01 (Inventaris van het archief van de Directie van de Landbouw) inv. nr. 114.

236 Nationaal Archief, toegang 2.11.08.01 (Inventaris van het archief van de Directie van de Landbouw) inv. nr. 114.

De verkoop leek rond, maar het zou nog veel gecompliceerder worden. In september 1943 bemoeide notaris Nijk zich met de zaak ten behoeve van zijn cliënt Wilhelmus Johannes Nijenhuis, veehandelaar te Zwollerkerspel. Nijk schreef het Bureau voor de Goedkeuring met de vraag "wanneer de Niederl. Grundstücksverwaltung landbouwgrond in joodsche handen verkoopt, heeft deze dan voor de overdracht uw goedkeuring noodig?".[237] Wat bleek: perceel C242 was hypothecair verbonden met het perceel Melkmarkt 43 te Zwolle, ook eigendom van Louis de Jong. Aangezien de Grundstücksverwaltung alle percelen van De Jong in één koop aan Nijenhuis had verkocht, wilde Nijk weten of het weiland ook aan zijn cliënt verkocht zou kunnen worden. Nijenhuis zou het perceel in verband met zijn beroep goed kunnen gebruiken, aldus de notaris. Als antwoord liet het Departement van Landbouw en Visserij in oktober 1943 weten dat het Bureau voor de Goedkeuring toestemming had verleend tot overdracht van C242 aan Schottert en dat het bureau niet instemt met verkoop door de NGV aan Nijenhuis. Notaris Knipscheer, plaatsvervanger van Nijk, stuurde als antwoord een briefje dat de ANBO hem had toegezonden, waarin Schottert zelf in mei 1943 schrijft zelf geen gebruik te willen maken van de aan hem verleende toestemming. Uiteindelijk zou blijken dat het perceel twee jaar gevorderd was geweest door de grondkamer en dat Schottert daarom afzag van de koop.

Het schijnt daarna een tijdje stil geweest te zijn aan de kant van het Bureau voor de Goedkeuring, want Knipscheer drong in november 1943 nogmaals aan op spoedige verkoop gezien de samenhang met de aankoop van verschillende panden te Zwolle. Nijk, teruggekeerd op zijn post, wond er in februari 1944 wat minder doekjes om. Hij opperde dat Schottert de koopsom niet kon betalen (Schottert was op verzoek van de grondkamer bij Nijk langs geweest) en dat Nijenhuis wel vermogend genoeg is. Daarnaast wees Nijk op het feit dat Schottert ook handelaar was en geen landbouwer, dus het argument 'land voor degene die er het meest in aanmerking voor komt' ging ook niet op. Nijk besloot zijn pleidooi door te zeggen dat het geenszins zijn bedoeling was om Schottert in kwaad daglicht te zetten. Doch: "ik kan mij echter niet aan de indruk onttrekken, dat de zaak een bijsmaakje heeft en in ieder geval wordt hier - mijns inziens zonder voldoende reden - de liquidatie van het bezit van de Jong wel erg moeilijk gemaakt".[238] Nijenhuis zelf deed ook nog een duit in het zakje met een handgeschreven brief gedateerd 17 april 1944 waarin hij schreef dat hij "in juni 1943 in Zwolle 5 Joden Panden met 2,5 hectare weiland kocht" en dat het "weiland jaarlijks werd verhuurd aan een zekere Schottert, een handelaar die toevallig stond ingeschreven als landbouwer."[239] Uiteindelijk besloot het Bureau voor de Goedkeuring de zaak neer te leggen bij de Landstand, aangezien de NGV het perceel wilde verkopen aan Nijenhuis, de grondkamer tegen Nijenhuis bezwaren had en "dat noch zij [de grondkamer] noch de Rijkslandbouw-consulent een geschikten anderen kooper heeft kunnen vinden, zoodat overdracht aan den Staat de meest aangewezen weg zou zijn".[240] De Landstand besloot de zaak door te adviseren het land en de

237 Brief van Nijk aan het Bureau voor de Goedkeuring. 24 september 1943. Nationaal Archief, toegang 2.11.08.01 (Inventaris van het archief van de Directie van de Landbouw) inv. nr. 114.

238 Brief van Nijk aan het Departement van Landbouw en Visserij. 15 februari 1944. Nationaal Archief, toegang 2.11.08.01 (Inventaris van het archief van de Directie van de Landbouw) inv. nr. 114.

239 Handgeschreven brief van Nijenhuis. 17 april 1944. Nationaal Archief, toegang 2.11.08.01 (Inventaris van het archief van de Directie van de Landbouw) inv. nr. 114.

240 Brief van het Bureau voor de Goedkeuring aan de Landstand. April 1944. Nationaal Archief, toegang 2.11.08.01 (Inventaris van het archief van de Directie van de Landbouw) inv. nr. 114.

huizen aan Nijenhuis te verkopen, maar dat de onvermogende pachter garantie kreeg om het land te kunnen blijven gebruiken.

Zo werd C242 uiteindelijk door oorlogskoper Nijenhuis gekocht na instemming van het Bureau voor de Goedkeuring in juni 1944. Het kon echter ook voorkomen dat de Staat der Nederlanden optrad als koper. Dit was de rijksoverheid, dus niet het provinciale of gemeentelijke bestuur. Dit was het geval bij de percelen T92-94 te Zwollerkerspel van de broers Leo en David van Tijn. Beide broers waren veehandelaren en woonden aan de Nieuwe Haven 4 te Zwolle. Op 1 september 1942 stuurt de grondkamer een brief aan het Bureau voor de Goedkeuring, waarin staat dat de verkoop van de percelen moeizaam verliep: eerst zouden de percelen verkocht worden aan de heren Vlaskamp en Aalberts, maar omdat zij relatief grote bedrijven exploiteerden werd door de grondkamer geadviseerd de verkoop niet goed te keuren. Daarna werden door het Bureau voor de Goedkeuring vier potentiële kopers ("kleine landbouwers, die de perceelen zeer goed zouden kunnen exploiteeren") aangedragen, maar zij zagen van de koop af. Daarna werden drie nieuwe kopers aangedragen en beoordeeld, waarbij al dan niet nabije ligging van hun bedrijf ten opzichte van de percelen een grote rol speelde.

Ten slotte nam de grondkamer het volgende standpunt in: "de landbouwbelangen zouden het beste gediend worden, indien de perceelen niet aan deze 3 personen, doch door den staat werden overgenomen".[241] De redenering was als volgt: kleine landbouwers namen deel aan de jaarlijkse grasverkopingen en op de percelen T92-94 werd ook jaarlijks het grasgewas verkocht en of vee ingeschaard. Jammer genoeg konden kleine boeren het niet veroorloven om de percelen te kopen. Het verkopen van de percelen aan grotere boeren zou de percelen onttrekken aan de grasverkopingen. Vandaar dat als oplossing verkoop aan de staat werd geopperd, zodat kleine landbouwers voorlopig nog konden deelnemen aan de grasverkopingen. In april 1943 werd de overdracht van de percelen aan de staat goedgekeurd. Uit het geschillendossier blijkt dat de percelen middels onderhandse akte in opdracht van de Omnia werden verkocht voor f. 20.294,-. Ongeveer vier jaar later, in maart 1947, vond het rechtsherstel plaats en werd er minnelijk geschikt. De broers Van Tijn overleefden de oorlog en waren aanwezig bij het proces; de staat werd vertegenwoordigd door Ir. Johannes Kluytenaar, waarnemend rentmeester der domeinen Zwolle.

7.8 Casus: Praubstraat 1-3

Zoals eerder vermeld trad de gemeente Zwolle zelf niet op als oorlogskoper tijdens de oorlogsjaren, maar huurde en kocht uiteindelijk wel in de eerste jaren na de oorlog het pand Praubstraat 1-3 dat eigendom was geweest van de joodse bakker David Spanjar. Spanjar werd op 12 juni 1886 geboren in Zwolle en was een bekende Zwolse bakker. Hij had een koosjere bakkerij aan huis, samen met zijn broer Henri. Hun vader was de zaak in 1884 begonnen. In 1916 overleed hij en werd de zaak overgenomen door zijn weduwe, tot de overname van de twee zoons op 1 januari 1932.[242] In 1942 werd David Spanjar door de

241 Brief van de Grondkamer voor Overijssel aan het Bureau voor de Goedkeuring. 1 september 1942. Nationaal Archief, toegang 2.11.08.01 (Inventaris van het archief van de Directie van de Landbouw) inv. nr. 114.

242 Piet den Otter, 'David Spanjar'. Link: https://www.joodsmonument.nl/nl/page/118923/david-spanjar. Geraadpleegd op 2 september 2023.

Zwolse politie gearresteerd en op 18 november van dat jaar gedeporteerd naar Westerbork.[243] Hij werd op 27 november 1942 op 56-jarige leeftijd vermoord in Auschwitz. De bakkerszaak werd krachtens VO 48/1941, de verordening tot verwijdering van joden uit het bedrijfsleven, geliquideerd in februari 1943 en op 12 mei 1944 volledig opgeheven.[244] In de zaak van Spanjar werden matses, koekjes en challe verkocht. De familie van het half-joodse meisje Sippora Stibbe kocht er op zondag altijd brood, totdat de joodse winkels op last van de Duitsers niet meer open mochten op zondag.[245] Sippora geeft in haar memoires niet alleen een inkijk in het interieur van het pand - "een prachtige woonkamer met uitzicht op het Grote Kerkplein" - maar beschrijft ook de huurders die er introkken voordat het pand op 30 maart 1944 voor een prijs van f. 6.000,- verkocht werd aan Johan Geerink. Het eigendom van Spanjar zal in 1941 onder beheer van de NGV zijn gekomen, maar de verkoop liet nog op zich wachten tot 1944. Het pand is niet gevorderd geweest en heeft volgens Sippora een tijdlang leeg gestaan.[246]

Een jonge vrouw kwam er op een zeker moment met haar dochtertje wonen. Martha Meuleman was van oorsprong een Zwolse, maar kwam nu vanuit Utrecht. Eerst betrok zij een kamertje van huurbaas Ter Maar elders in de stad. Sippora werd al gauw de vaste oppas van het dochtertje Hennie en kwam er dus regelmatig over de vloer. Ze wist te achterhalen dat de man van mevrouw Meuleman als chauffeur in Duitsland werkte. Van haar zus hoorde ze dat mevrouw "er een was van Bolleman" en dat was "nou niet direct een fijne familie". Dat kwam als een schok voor Sippora, aangezien ze zo haar eigen fantasieën om mevrouw Meuleman met haar fijne spulletjes en mooie kleren heen had geweven.[247] Mevrouw Meuleman lag al snel in scheiding met haar man en ontving daarna regelmatig Duitse soldaten thuis. Daar was de huurbaas niet van gediend en dus moest mevrouw verhuizen. Aangezien mevrouw duidelijk blijk had gegeven van haar Duitse gezindheid kon zij snel haar intrede doen in een 'jodenpand': het bovengedeelte van de woning van Spanjar.

De benedenverdieping van het pand kreeg intussen ook nieuwe bewoners: de familie Berger. Vader Berger had de woonlaag kunnen bemachtigen vanwege zijn werk als commandant bij de Arbeidsdienst, waarvoor jonge mannen en vrouwen zich aanvankelijk vrijwillig konden aanmelden, maar later verplicht werden opgeroepen. Het samengestelde gezin bestond uit een weduwnaar met zijn zoontje en een weduwe met haar dochtertje: grote Jan en kleine Jan en grote Mia en kleine Mia. De vrouw kwam uit Groningen. Sippora nam ook de kleine Mia onder haar hoede; het meisje kwam vaak thuis langs bij de familie Stibbe. Leo, de achttienjarige broer van Mia, bracht regelmatig een bezoek aan zijn zus en dit ging niet onopgemerkt. Riekie, de zus van Sippora, werd verliefd op hem en hij op haar. Dat de liefde van korte duur was had alles te maken met de vondst van zijn matrozenmuts waar "Kriegsmarine" opstond.[248]

---

243 Piet den Otter, 'David Spanjar'. Link: https://www.joodsmonument.nl/nl/page/118923/david-spanjar. Geraadpleegd op 2 september 2023.; Collectie Overijssel, toegang 0725 (Gemeentepolitie Zwolle) inv.nr. 76.

244 Piet den Otter, 'David Spanjar'. Link: https://www.joodsmonument.nl/nl/page/118923/david-spanjar. Geraadpleegd op 2 september 2023.

245 Sippora Stibbe, *Hoe zorgeloos is de kindertijd: jeugdherinneringen van een halfjoods meisje in oorlogstijd* (Groningen: Xeno 1994), p. 73.

246 Stibbe, *Hoe zorgeloos is de kindertijd*, p. 115.

247 Ibid., p. 114.

248 Ibid., p. 117 - 119.

Op 16 juli 1945 schreef commissaris Lettinck een brief aan de burgemeester van Zwolle en deed hierin zijn beklag over het krappe politiekantoor, waarin nauwelijks ruimte was voor de politie-ambtenaren om hun werk goed te kunnen doen.[249] Daarnaast was er groot gebrek aan opslagmogelijkheden en vond de Commissaris zijn eigen werkkamer te klein, slecht geventileerd en hekelde hij het kunstlicht. Hij onderschreef het belang van een adequate werkruimte voor de politie met het argument dat haar taak in de samenleving veelomvattend was. Hij droeg hiervoor een oplossing aan: het winkelhuis en de bakkerij aan de Praubstraat grensden direct aan het politiebureau en stonden leeg. Lettinck was zich bewust van de bijzondere omstandigheid dat "D. Spanjar, Israëliet, die in die perceelen een Joodsche broodbakkerij uitoefende en door de bezettende macht is weggevoerd tot op heden niet is teruggekeerd" en "zoo zou ik UEdelachtbare willen voorstellen van deze gelegenheid gebruik te willen maken om de betrokken perceelen voor de gemeente zoo spoedig mogelijk in handen te zien krijgen".[250] Zich bewust van de omstandigheden stelde Lettinck voor om in ieder geval het pand alvast te huren, voordat overgegaan kon worden tot een officiële verbouwing. De beheerder van het vermogen van Geerink (in wiens bezit het pand nog verkeerde) verklaarde zich bereid Praubstraat 1-3 te verhuren aan de gemeente.

De uiteindelijke koop liet echter nog een tijd op zich wachten. Er werd contact gezocht met de beheerder van het perceel: B. Mellink, accountant te Zwolle. Mellink werd "overwegende, dat zich hier een zeer dringend geval voordoet, waarin zonder uitstel dient te worden voorzien" op 5 juli 1945 benoemd tot bewindvoerder voor David Spanjar door het Militair Gezag.[251] Mellink adviseerde eerst te wachten tot rechtsherstel over het pand had plaatsgevonden, alvorens tot een dergelijke transactie over te gaan en verbeteringen aan te brengen. Het perceel was namelijk nog steeds niet overgeschreven naar de erven Spanjar en behandelend notaris Minke kon niet met zekerheid zeggen wanneer de zaak afgehandeld zou zijn. Het was namelijk voor lange tijd onduidelijk wie de erven precies waren. Daarnaast werd David Spanjar voor aanzienlijke tijd als 'afwezig' beschouwd. Het Nederlandse Rode Kruis gaf uiteindelijk de verklaring dat "hij op 24/11/1942 naar Gosel/Auschwitz gedeporteerd werd, waaraan de conclusie verbonden werd dat hij tussen 24/11/1942 en mei 1945 overleden is, zonder dat het tijdstip van overlijden echter nauwkeurig vastgesteld kan worden".[252] Deze informatie bleek echter te vaag om aan de hand ervan over te gaan op beëindiging van het bewind.

Uiteindelijk werd het een slepende zaak met rechtsherstel in 1948, waarbij het geduld van de gemeente meer dan eens op de proef werd gesteld. Tussen 1947 en 1955 stuurde de gemeente herinnering na herinnering, tot in 1955 een van de erfgenamen terugschreef met de mededeling dat hij zelf geen bezwaar had tegen verkoop. Wel adviseerde hij de gemeente contact op te nemen met notaris Minke, aangezien er veel erfgenamen van Spanjar waren en Minke alle rechthebbenden met adres kon opgeven. Minke informeerde de gemeente op zijn beurt dat Praubstraat 1 en 3 vermoedelijk publiekelijk verkocht zouden worden, aangezien nog niet alle erfgenamen bekend waren en een onder-

249 Brief van Lettinck aan de burgemeester van Zwolle. 16 juli 1945. Collectie Overijssel, toegang 0702 (Gemeentesecretarie) inv. nr. 2460.

250 Brief van Lettinck aan de burgemeester van Zwolle. 16 juli 1945. Collectie Overijssel, toegang 0702 (Gemeentesecretarie) inv. nr. 2460.

251 Beheersdossier van David Spanjar. Nationaal Archief, toegang 2.09.16.13 (Nederlandse Beheersinstituut), inv. nr. 162945.

252 Ibid.

handse verkoop daarom op moeilijkheden zou stuiten. Het pand werd uiteindelijk in 1956 geveild door makelaar Klomp, waarop de gemeente Zwolle ook een bod deed. Besloten werd om Praubstraat 1 en 3 te kopen voor f. 9.105,-. Op 20 september 1956 werd de koop vastgelegd in een akte, opgemaakt door notaris Minke. Rond 1960 werd het pand uiteindelijk gesloopt.

7.9 Samenvatting

De houding van de gemeente Zwolle in de strijd om de Praubstraat 1-3 was zakelijk: er werd geprofiteerd van de uitzonderlijke situatie dat de voormalige bakkerij leegstond omdat de joodse eigenaar 'afwezig' was. Dat uitgerekend commissaris Lettinck, die zich als geen ander bewust was van het lot van de joden, met het voorstel tot huur van het pand kwam is verwonderlijk en roept vragen op. De gemeente komt in de vele herinneringsbrieven die ze richting de beheerders van het pand stuurde naar voren als een ongeduldige partij: het ging de gemeente er enkel om het pand zo spoedig mogelijk in handen te krijgen en te kopen, wat uiteindelijk ook lukte. Hoewel dit de gemeente Zwolle tot 'oorlogskoper na de oorlog' maakt, staat in dit rapport een ander onderwerp ter discussie: het kopen van joods bezit tijdens de oorlog en het naheffen van belastingen.

Er zijn geen aanwijzingen dat de gemeente inzake het onderwerp dat hier ter tafel ligt iets heeft gedaan wat in de huidige discussie als verkeerd handelen wordt gezien. Er is niks gekocht, er zijn geen naheffingen geweest, in ieder geval niet voor zover is na te gaan. Dat wil niet zeggen dat de gemeente Zwolle als vanzelfsprekend sensibiliteit voor het onderwerp toonde, getuige het optreden inzake de Praubstraat. Dat is ook niet meteen reden om tot veroordeling over te gaan, aangezien zakelijke discussies en administratieve processen niet de plek vormen om persoonlijke compassie te uiten - in ieder geval niet in de correspondentie en officiële stukken.

Wat er wel uit de stukken naar voren komt is een gemeente die zich bij de processen van onteigening en verkoop van joods onroerend ondersteunend opstelde. Hoewel de gemeente Zwolle tijdens de oorlog geen panden heeft gekocht, was zij wel op de hoogte van wat er gebeurde met het voormalig joods bezit tijdens de oorlogsjaren. Het gemeentebestuur en haar ambtenaren waren hierdoor de stille getuigen van de onteigening en leverden zonder al te veel protest de nodige inlichtingen aan. Actievere deelnemers aan deze diefstal waren de Duitse bezetter en zijn organisaties, oorlogskopers, makelaars en notarissen. Zij profiteerden van de situatie waarin joden rechteloos werden: als aasgieren deden ze zich te goed aan wat hun weggevoerde medeburgers gedwongen achterlieten.

Toen er een einde kwam aan de terreur van het naziregime en Nederland was bevrijd kwamen de joodse inwoners van Zwolle berooid terug. 'Op eigen initiatief' moesten ze hun leven weer vorm zien te geven en hun bezit zien terug te krijgen. Zij die terugkwamen werden geconfronteerd met (soms slepende) rechtsherstelprocedures waarin ze met de oorlogskoper (of diens bewindvoerder) rond de tafel moesten om samen tot een minnelijke schikking te komen. In alle verkoopzaken in Zwolle is naoorlogs rechtsherstel verleend. Of er daarmee ook moreel rechtsherstel plaatsvond, is zeer de vraag. Bij de eerste naoorlogse reflectie op het eigen handelen werd er weinig aandacht besteed aan de algemene medewerking van de gemeente en haar ambtenaren bij de processen van onteigening. Hoewel deze reflectie ontbrak, werd er wel gezuiverd.

8. De zuivering van het gemeentebestuur en -organisatie

8. De zuivering van het gemeentebestuur en -organisatie

8.1 Inleiding

"Als men een hond wil slaan, is het veelal niet moeilijk een stok te vinden, doch dit zou men dan op elke politie-agent in toepassing kunnen brengen, daar aan ieder wellicht daden kunnen worden ten laste gelegd, die in opdracht van de Duitse S.D. of N.S.B.-superieuren, ten behoeve van de Duitse overheersing moesten worden uitgevoerd."[253]

Aldus P. Hoekstra op 23 mei 1945. Hoekstra was wachtmeester bij de politie te Zwolle geweest en had zijn politieopleiding in Schalkhaar gevolgd. Deze school was opgericht door de Duitse bezetter om het politieapparaat te nazificeren: leerling-agenten kregen een militaristische opleiding in SS-stijl.[254] Niet zo vreemd wellicht dat hij het hele politieapparaat van medeplichtigheid betichtte in een poging zijn houding te verdedigen.[255] Op 14 april 1945, de dag waarop Zwolle bevrijd werd, werd Hoekstra gearresteerd door leden van de Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten (NBS). Deze organisatie was in september 1944 gevormd uit een bundeling van de belangrijkste verzetsgroepen. Op 27 april werd Hoekstra door de zuiveringscommissie gehoord; er werd hem gevraagd of hij wist waarom hij was gearresteerd. Op het uitblijven van een antwoord suggereerde de voorzitter of het kon zijn dat Hoekstra zich eens vrijwillig had aangeboden om personen naar een concentratiekamp over te brengen. Hoekstra antwoordde dat dit wel mogelijk was, "doch dat dit toch in overleg was geschied, daar ik nimmer vrijwillig daaraan had meegewerkt". In zijn dossier is te lezen dat hij zich meerdere malen beriep op het argument altijd in opdracht van superieuren te hebben gehandeld. Daarnaast beklaagde hij zich rijkelijk over de gang van zaken bij de zuivering. De stok om de hond mee te slaan was volgens Hoekstra snel gevonden: "ach ja, ik heb het nu gevoeld, er was gemakkelijk iets te vinden, wanneer men iemand wilde duperen". Hoekstra zag zichzelf als slachtoffer. De commissie zag het anders en de wachtmeester werd wegens "het verleenen van te vergaande medewerking aan maatregelen van den vijand" gestaakt in zijn functie.[256]

Hoekstra moest voor een zuiveringscommissie verschijnen, die de houding van personeel binnen de eigen gelederen van verschillende maatschappelijke organisaties beoordeelde, waaronder de politie. De strafrechtelijke vormen van berechting werden gedaan door tribunalen (beoordeelde de lichte vormen van collaboratie) en het "Bijzondere Gerechtshof" (beoordeelden de zware gevallen van collaboratie).[257] Het tribunaal van Zwolle stond onder presidium van de eerdergenoemde K.J. Bes. In een van de door hem behandelde zaken werd een politieagent oneervol ontslagen omdat hij zich schuldig had gemaakt aan het zich toe-eigenen van joodse inboedels. Verder lijkt de Jodenvervolging in de berechting een ondergeschikt thema te zijn geweest. In de bredere studie zal dit nog nader worden onderzocht.

---

253 Proces-verbaal van P. Hoekstra, 23 mei 1945. Collectie Overijssel (CO), toegang 0397 (Militair Gezag, Commissaris van Overijssel) inv. nr. 371.

254 Jan Jaap Kelder, *De Schalkhaarders. Nederlandse politiemannen naar nationaal-socialistische snit* (Utrecht: Veen 1990).

255 Proces-verbaal van P. Hoekstra, 23 mei 1945. Collectie Overijssel (CO), toegang 0397 (Militair Gezag, Commissaris van Overijssel) inv. nr. 371.

256 Brief van de Militaire Commissaris J.A. Baart aan de Politieadviseur van het Militair Gezag. 17 mei 1945. Collectie Overijssel (CO), toegang 0400.7 (Districts Militaire Commissaris te Zwolle) inv. nr. 8.

257 Zie voor de berechting van collaborateurs, Peter Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig* (1989). Zie over de berechting in Zwolle, Kees Ribbens, *Bewogen Jaren* (1995).

Na de bevrijding was burgemeester Van Karnebeek teruggekeerd op zijn post als waarnemend burgemeester. Samen met wethouders Boden en Lansink regelde hij het gemeentebestuur tijdens de eerste naoorlogse maanden, terwijl de zuivering van het gemeenteapparaat in volle gang was.[258] Tot aan de instelling van de gemeenteraad op 29 oktober 1945 (tot die tijd functioneerde een tijdelijke gemeenteraad) stond de gemeente Zwolle onder toezicht van het Militair Gezag. Deze organisatie was door de Nederlandse regering in ballingschap opgericht en moest zorgen voor een soepele samenwerking tussen het geallieerde opperbevel en de burgerlijke overheden. Wat voorop stond was het herstellen van de openbare orde, een verantwoordelijkheid die na de oorlog initieel toekwam aan de NBS.[259]

Voor de opsporing van collaborateurs werd de Politieke Opsporingsdienst (POD) opgericht. De POD in Zwolle begon haar werkzaamheden met vier politiemannen sterk en zou uitgroeien tot een orgaan met daarin achttien politieambtenaren en negen burgers. De leiding van de POD was in handen van de commissaris van politie Lettinck, die na de oorlog weer op zijn post was teruggekeerd. Hij deed zijn best om alle onderzoeken zoveel mogelijk binnen de eigen afdeling te houden. Het relatief grote aantal dossiers dat deze onderzoeken opleverde (ruim 3.500 eind 1946) zegt wellicht iets over de grondige werkwijze van de Zwolse POD omtrent mogelijke politieke verdachten. Deze verhoren werden vastgelegd in processen-verbaal, die voor uitspraken over verdachten door de Bijzondere Gerechtshoven, de tribunalen en de zuiveringsprocessen werden geraadpleegd.

8.2 De gang naar de rechter

Leo de Noo, oorlogskoper van vijf panden van Joodse huiseigenaren werd door het Arnhemse Bijzonder Gerechtshof - waar Zwolle onder viel - in 1947 veroordeeld tot de doodstraf.[260] De Noo had bij de Zwolse Landwacht als commandant gewerkt en had schuld aan het mishandelen van gevangenen en het overdragen van gevangenen aan de Duitse autoriteiten, waardoor hij directe verantwoordelijkheid droeg voor de liquidaties van die gevangen. Of zijn verleden als oorlogskoper meewoog in het vonnis is niet duidelijk. Uiteindelijk zou zijn straf worden omgezet in levenslang.

Minder zware gevallen werden zoals gezegd behandeld tijdens zittingen van het Tribunaal. De verdachten die daar berecht werden hadden meestal “onvaderlandslievend” gehandeld: gedrag dat volgens de vooroorlogse wetten niet strafbaar was, maar dat wel berecht kon worden op grond van een noodwet.[261] Zwolle kende een eigen Tribunaal met drie tribunaalkamers dat eind 1945 het levenslicht zag. Ieder tribunaal kon bestaan uit een of meerdere kamers en bestond uit drie personen waarvan de voorzitter jurist moest zijn en de overige twee burgers zonder juridische kennis waren.[262] Tot voorzitter van de eerste kamer en tevens president van het Tribunaal werd jhr. mr. F.A. Groeninx van Zoelen benoemd. Hij was ambtenaar van het Openbaar Ministerie bij de kantongerechten in het arrondissement Zwolle.[263]

---

258 Ribbens, *Bewogen Jaren*, p. 331, 333, 304.

259 Ibid., p. 318.

260 Ibid., p. 320 - 327.

261 Ribbens, *Bewogen Jaren*, p. 327.

262 Gelders Archief, archiefbeschrijving van inventaris 1151 (Hoge Autoriteit te Arnhem).

263 *Strijdend Nederland*, 14-09-1945. Geraadpleegd via Delpher.

Tot voorzitter van de tweede kamer werd de hypotheekbewaarder te Zwolle mr. K.J. Bes benoemd en met directeur van de N.V. Sallandsche Bank te Deventer mr. S.H. van Groningen als voorzitter van de derde kamer was het Tribunaal compleet.[264] De meest gangbare straffen waren "ontzetting uit het kiesrecht, verbeurdverklaring van het vermogen en een veroordeling tot enkele maanden of jaren internering".[265]

De lengte van een opgelegde internering kon verschillen en veel veroordeelden zaten uiteindelijk slechts gedeeltelijk hun straf uit. Voormalig politiecommissaris De Bouter werd in 1947 veroordeeld tot levenslang, terwijl voormalig wethouder van Openbare Werken en Volkshuisvesting Schanssema volgens zijn vonnis kon rekenen op drie jaar gevangenisstraf. Naast het feit dat hij kringleider van de NSB was geweest en hulp aan de vijand had verleend had hij zich schuldig gemaakt aan het kopen van joods vastgoed: Terpelkwijkpark 8, eigendom van Joachim Jacob Sanders. Dit werd hem door voorzitter van het Tribunaal mr. J. Boom verweten als tweede aanklacht: "voorts, dat hij in Zwolle een Joodsch huis aan het Terpelkwijkpark had gekocht".[266] Het oordeel kwam erop neer dat Schanssema "in zijn soort geen onfatsoenlijk man is geweest", maar dat hij wel een van de steunpilaren van de nationaalsocialistische zaak was geweest.[267] Hij werd veroordeeld tot ontzetting uit het kiesrecht en internering tot april 1950.[268] Belangrijk is hierbij wel om op te merken dat zijn verleden als oorlogskoper niet de doorslaggevende factor bij zijn veroordeling was, maar wel bijdroeg aan de karakterisering van Schanssema als 'fout persoon'.

Ook lagere ambtenaren, zowel van de gemeente als van andere in de stad gevestigde overheidsdiensten, verschenen voor het Tribunaal. Een berucht geval was Berend Koek, opsporingsambtenaar bij de Crisis Controle Dienst (C.C.D.) en sinds 1939 lid van de NSB. Koek was in 1944 aangesteld als beheerder van joodse goederen en had een slechte reputatie.[269] Leo de Noo, mogelijk in een poging strafvermindering te verkrijgen, verklaarde aan de POD dat Koek het bij inbeslagname en constateren van overtredingen niet zo nauw nam. Hij eigende zich graag wat toe uit de opgeslagen inboedels en ook de kennissenkring van Koek kon rekenen op "een meubeltje hier en een meubeltje daar" als tegenprestatie voor diensten, aldus De Noo.[270] Volgens hem was Koek belast geweest met "het toezicht op enige panden, o.a. de synagoge, Thorbeckegracht nr. 17 en een pand in de Luttekestraat, waarin inbeslaggenomen goederen waren opgeslagen. Ik meen, dat het hier speciaal Joodsche goederen betrof".[271] Het toe-eigenen van goederen uit joodse panden kwam vaker voor: politieagent eerste klas Willem Kuik was belast met het vervoer en opslaan van deze goederen, maar vervoerde wel eens wat meubels richting zijn eigen huis.[272] Kuik zou bij dit vervoer hulp van twee jongens hebben ingeschakeld die in dienst waren van Koek.

---

264 *Strijdend Nederland*, 14-09-1945. Geraadpleegd via Delpher.

265 Ribbens, *Bewogen Jaren*, p. 327.

266 *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche courant*, 5 februari 1947. Geraadpleegd via Delpher.

267 Ibid.

268 Ribbens, *Bewogen Jaren*, p. 327 - 328.

269 *Overijsselsch dagblad*, 05-07-1946. Geraadpleegd via Delpher.

270 Rapport over Berend Koek, 7 augustus 1945. Collectie Overijssel (CO), toegang 0726 (POD/PRA) inv. nr. 229.

271 Ibid.

272 Proces-verbaal van Willem Kuik, 8 juni 1945. Collectie Overijssel (CO), toegang 0397 (Militair Gezag, Commissaris van Overijssel) inv. nr. 371.

Berend Koek verscheen in april 1946 voor het Tribunaal, waar hem door president Bes een internering tot november 1950 werd opgelegd. De kous was voor Koek echter nog niet af: hij moest in juli 1946 alsnog verschijnen voor het Bijzonder Gerechtshof te Arnhem. Hier werd hem ten laste gelegd dat hij illegale werkers had verraden en dat hij zich "voor de bezetters verdienstelijk had gemaakt door de naasting van joodse goederen en het toezicht hierop".[273] Als verdediging bracht Koek op dat hij vanaf 1944 gematigder was geworden. Hij was, zo verklaarde hij, bereid geweest op Dolle Dinsdag de sleutels van de opslagplaatsen aan de politie te overhandigen, aangezien er gevaar bestond dat de Duitsers deze plaatsen in brand wilden steken. Hij zou zelfs ter preventie de benzineblikken met water hebben gevuld.[274] Hoe geloofwaardig deze anekdote werd bevonden bleek uit de uitspraak. Ondanks een pleidooi van Koeks advocaat mr. Gratama om ook het goede te zien dat de verdachte had gedaan werd Koek veroordeeld tot 10 jaar gevangenisstraf voor landverraad.[275]

Onder presidium van Bes behandelde het Tribunaal in 1946 een groot aantal diverse zaken en zocht hier en daar de ruimte om aandacht te besteden aan de Jodenvervolging. Zo ook in het geval van Pieternella G. Schaap, die van 1941 tot 1945 aangesloten was bij de NSB en de Nationaal-Socialistische Vrouwenorganisatie (NSVO). Zij verklaarde zichzelf niet pro-Duits, maar ook niet pro-Engels te zijn geweest en had de mening gekoesterd dat de Beweging veel goeds voor Nederland zou brengen. Toen Bes haar ondervroeg over het lot van de joden antwoordde zij slechts: "met dien toestand was ik niet op de hoogte".[276] In diezelfde zitting werd ook Hendrika Overink besproken, die als dienstmeisje vrijwillig met een Duitser omgegaan was. Martha Meuleman, huurster van de Praubstraat, werd hetzelfde ten laste gelegd. Bes zorgde er ook voor dat het kopen en verkopen van voormalig joods bezit bij de zitting onder de aandacht kwam, bijvoorbeeld tijdens de zaak van Hendrikus Sleeuw. Hij had zich in 1935 bij de NSB aangesloten en had het tot kringleider van Wijhe geschopt. Toen zijn café verliep verhuisde hij naar Zwolle, waar hij via bemiddeling van de foute makelaar Van Santen een "Joodsch huis" in de Oosterstraat kreeg toegewezen dat hij later kocht.[277] Van Santen zelf werd ongeveer twee maanden later door Bes berecht en wegens het "verkwanselen van Joodse huizen" veroordeeld tot 10 jaar internering, verbeurdverklaard vermogen en ontzetting uit het recht om het beroep van makelaar in onroerende goederen uit te oefenen.[278]

273 *Opregte Steenwijker courant*, 05-07-1946. Geraadpleegd via Delpher.

274 *Overijsselsch dagblad*, 05-07-1946. Geraadpleegd via Delpher.

275 *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche courant*, 10-07-1946. Geraadpleegd via Delpher.

276 *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche courant*, 04-03-1946. Geraadpleegd via Delpher.

277 Ibid.

278 *Overijsselsch dagblad*, 23-04-1946. Geraadpleegd via Delpher.

8.3 Zwolle gezuiverd

Na de oorlog werden er op rijksniveau, provinciaal niveau en lokaal niveau zuiveringscommissies ingesteld. Voor de provincie ging het om de beoordeling van de burgemeesters, de marechaussee en het onderwijs. Voor de gemeente werden onder andere commissies opgezet voor het gemeente-personeel, de politie, het telefoondistrict, het huis van bewaring, het Centraal Distributiekantoor, het Gewestelijk Arbeidsbureau en de spoorwegen.[279] Het ging bij de zuivering niet om strafrechtelijke zaken, maar om iemands houding tegenover de bezetter. De processen-verbaal die opgemaakt werden door de POD werden wel door zuiveringscommissies gebruikt om tot een oordeel te komen. De zuiveringscommissies brachten een zwaarwegend advies uit; het was aan het Militair Gezag om over te gaan tot berispingen, schorsing of ontslag. Wanneer men in Zwolle wenste over te gaan tot ontslag moest dit nog worden voorgelegd aan Binnenlandse Zaken.

Na de bevrijding werd aangevangen met het zuiveren van het politiekorps. Vijf leden, onder wie de eerdergenoemde agent Hoekstra, werden in hun werkzaamheden gestaakt wegens te verregaande medewerking aan de Duitse bezetter. Het werd hen verboden hun werkzaamheden langer uit te voeren, maar zij behielden wel hun salaris. De beruchte nationaalsocialistische leden van de gemeentepolitie Zwolle voelden de komende zuiveringsbui al hangen en hadden tijdig de benen genomen: onder andere De Bouter was aan de vooravond van de bevrijding gevlucht.[280] Zijn vertrek leverde hem op de lange termijn niets op: in juni 1945 werd hij met terugwerkende kracht geschorst (beëindiging werkzaamheden en intrekking salaris) en uiteindelijk in mei 1946 definitief ontslagen. Een andere politieagent werd oneervol ontslagen omdat hij zich meubels uit joodse inboedels had toegeëigend. Uiteindelijk werden er geen vijf, maar drie korpsleden in hun werkzaamheden gestaakt en dertien korpsleden geschorst, elf daarvan wegens NSB-lidmaatschap.

Over verregaande medewerking aan de Jodenvervolging werd weinig vermeld. Oud-agent Poeles blikte na de oorlog terug op de verantwoordelijkheid van de gemeentepolitie en dan voornamelijk de rol van de afdeling Economische Dienst: “toen zijn er wel eens werkzaamheden door de Dienst gedaan, die beter niet gedaan hadden kunnen worden als Nederlandse politiemannen. Wat betreft het van huis halen van de joden deed niemand graag mee. Het gehele corps werd ingeschakeld”.[281] Hoewel er wel enkele agenten bij het korps waren die joden adviseerden om onder te duiken en agenten die belangrijk verzetswerk leverden werkte een groot deel van het korps mee aan de anti-joodse maatregelen. Tot onvrede van commissaris Lettinck die in een naoorlogse toespraak zei dat “niemand, behalve een administrateur, het goed had gedaan”.[282]

Het beleid van burgemeesters werd ook getoetst aan de zuiveringsvoorschriften. Voor burgemeester Meerkamp van Embden betekende dit eenvoudigweg schorsing in april 1945. Wegens steun aan de bezetter werd hij door het Bijzonder Gerechtshof ontzet uit het kiesrecht en uit het recht om openbare ambten te bekleden.[283] Van Walsum ging ervan uit dat hij na de oorlog weer de ambtsketting zou kunnen omhangen, maar dat liep, vermoedelijk vanwege zijn kritiek op het koningshuis in de meidagen

279 Ribbens, *Bewogen Jaren*, p. 328.

280 Ibid., p. 328.

281 Cornelissen, *April 1945*, p. 62.

282 Ibid., p. 62.

283 Ribbens, *Bewogen Jaren*, p. 328.

van 1940, anders dan hij had gehoopt. Het Militair Gezag stelde namelijk Van Karnebeek aan als waarnemend burgemeester op de dag van de bevrijding. Hij vervulde de functie slechts kort omdat hij zich door zijn lange aanblijven aangesproken voelde door een radiorede van minister van Binnenlandse Zaken Louis Beel, die op 21 september 1945 zei dat er geen plaats was "voor hen 'die door telkens laveeren, schipperen en bakzeil halen', gebrek aan beginselvastheid hadden getoond. 'Een resolute houding, eerst in 1944 of 1945 aangenomen', had volgens Beel slechts 'zeer betrekkelijke waarde'".[284] Hoewel Van Karnebeek met vlag en wimpel door de zuiveringscommissie voor burgemeesters was gekomen vatte hij Beels woorden zeer persoonlijk op. Hij was klaarblijkelijk zo aangedaan dat hij drie dagen na de radiorede zijn ontslag aankondigde en ook geen moeite deed zijn beleid en lange aanblijven tijdens de oorlogsjaren te verdedigen. Het is de vraag of het louter de berisping van Beel is geweest die Van Karnebeeks beslissing motiveerde; het huwelijk van de burgemeester stond ook op losse schroeven. Zijn relatie zou stranden en Van Karnebeek vond, overeenkomstig met de opvattingen over leiderschap die destijds dominant waren, dat een gescheiden burgemeester niet aan kon blijven. Na het neerleggen van de ambtsketting zou hij verder carrière maken in de diplomatie.

8.4 Samenvatting

Na de oorlog kon het puinruimen beginnen: er moest gezuiverd worden. Er waren verschillende manieren om consequenties te verbinden aan houding en gedrag tijdens de oorlogsjaren. Het strafrechtelijke pad leidde, afhankelijk van de ernst van de zaak, naar het Bijzonder Gerechtshof of het Tribunaal. Het Tribunaal behandelde een groot aantal diverse zaken, variërend van omgang met Duitse soldaten tot verregaande medewerking aan de maatregelen van de bezetter. Zuiveringscommissies werden ingesteld om te zuiveren binnen de eigen gelederen, zonder daaraan de weg naar de rechter te verbinden. Voornamelijk bij de gemeentepolitie Zwolle was het raak: hier werden vijftien korpsleden met staking of schorsing gestraft voor hun 'onvaderlandslievende' handelen. Binnen de overige afdelingen van het Zwolse gemeenteapparaat werd de zuivering laag en hoog gevoeld: wethouder Schanssema en burgemeester Meerkamp van Embden moesten ook verantwoording afleggen voor hun keuzes in de oorlog.

Wat opvalt in de processen-verbaal, de uitspraken van het Tribunaal en de zuiveringsdossiers is dat medewerking aan de anti-joodse maatregelen niet vaak werd opgebracht als aanklacht tegen een verdachte. In de gevallen dat dit wel gebeurde was het vaak als bijzaak en niet als hoofdaanklacht tegen een verdachte. Onder presidium van de hypotheekbewaarder K.J. Bes, die gedurende de oorlogsjaren de aanval op joodse burgers scherp in de gaten had gehouden en zich een goed Nederlander had getoond, werd de kwestie enkele keren aangesneden tijdens zittingen van het Tribunaal.[285] Een tweede getuige van de systematische vervolging was burgemeester Van Karnebeek geweest. Al schipperend tussen de eisen van de bezetter en de belangen van zijn gemeente probeerde hij zo lang mogelijk aan te blijven. Hoewel hij zonder kleerscheuren door de zuivering kwam, gingen de landelijke opvattingen over goed bestuur tijdens de oorlog hem niet in de koude kleren zitten. Uiteindelijk nam hij ontslag en gaf hij het roer over aan burgemeester Strick van Linschoten.

284 Ribbens, *Bewogen Jaren*, p. 335.

285 *De Volkskrant*, 29-04-1950. Geraadpleegd via Delpher.

9. Conclusie

9. Conclusie

De hypotheekbewaarder K.J. Bes heeft zich de roof van Joods bezit aangetrokken en het ook in zijn functie als voorzitter van een van de Tribunaalkamers laten meewegen. Bes was door zijn werkzaamheden bij het Kadaster op de hoogte van de onteigening en verkoop van joods bezit en na de oorlog betrokken bij de rechtsherstelaktes. Onduidelijk is of hij zich in zijn compassie voor het lot van de joden gesteund wist door ambtelijke collega's. Het voert, mede op basis van de beperkte beschikbare bronnen, te ver om de opstelling van de doorsnee ambtenaar te duiden en de vraag te beantwoorden waar de grenzen werden opgezocht of overschreden. In dit rapport gaat het daarom ook niet over het beoordelen van houding, maar over gedrag: hoe handelde de gemeente Zwolle in oorlogstijd?

Aan het onderzoek lagen de volgende vragen ten grondslag: 1) in hoeverre zijn er in Zwolle gemeentelijke heffingen geweest of rekeningen gepresenteerd die achteraf als onbillijk kunnen worden beschouwd en 2) heeft er na 1945 rechtsherstel plaatsgevonden van door de gemeente gekocht of geëxploiteerd Joods bezit? Daarnaast is ook aandacht besteed aan de algemenere medewerking van het gemeentebestuur aan de Jodenvervolging, en de effecten van deze ingrijpende periode op de joodse gemeenschap van Zwolle.

Deze gemeenschap bestond aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog uit ongeveer 800 mensen en kende een gemengde samenstelling, met variatie in zowel economische als religieuze zin. De joden in de stad kenden hun eigen gebruiken en genoten een bruisend verenigingsleven. Toen de oorlog uitbrak en de anti-joodse maatregelen van de Duitse bezetter steeds ingrijpender werden liepen de reacties van de joodse gemeenschap uiteen: van onderduik tot (geestelijk) verzet. Binnen het gemeentebestuur van Zwolle verliep de confrontatie met deze steeds verdergaande maatregelen ook niet zonder slag of stoot. Eerste oorlogsburgemeester Van Walsum koos voor verzet en weigerde Duitse inzage in het bevolkingsregister, maar dit kostte hem zijn baan in juni 1940. Hierna was het de beurt aan Van Karnebeek voor het dragen van de ambtsketting en daarmee de verantwoordelijkheid voor alle burgers van Zwolle.

Van Karnebeek toonde zich een schoolvoorbeeld van een 'burgemeester in oorlogstijd': schipperend tussen de bevelen van de bezetter en de belangen van ingezetenen. Hij probeerde het bestuur zo goed en zo kwaad als het ging te continueren. Als geboren diplomaat ontbrak het hem niet aan strategisch inzicht. Van Karnebeek wist zijn positie te behouden tot september 1944, toen hem door de bezetter werd opgedragen om mankracht te leveren voor graafwerk voor militaire verdedigingswerken. Van Karnebeek weigerde zijn eigen burgers aan te wijzen en dook onder. Deze actie roept de vraag op waarom van Karnebeek toen pas zijn post verliet. Een burgemeester draagt als burgervader zorg voor alle inwoners van zijn stad, dus waarom was de maat niet al eerder vol geweest, bijvoorbeeld toen de deportaties aanvingen? Het ingaan op deze vraag voert voor dit rapport te ver omdat het hier primair om de vraag gaat of de gemeente Zwolle tijdens de bezetting als oorlogskoper is opgetreden en/of na de oorlog onbillijke rekeningen heeft gepresenteerd, maar in het proefschrift zal het zeker een punt van aandacht zijn.

Uit dit onderzoek is gebleken dat het gemeentebestuur van Zwolle tijdens de Duitse bezetting geen panden uit joods bezit heeft gekocht. Daarnaast zijn geen aanwijzingen gevonden dat de gemeente Zwolle na de oorlog naheffingen van erfpacht en andere lokale belastingen of boetes heeft doorgevoerd bij joodse overlevenden. Van straatgeld was bovendien pas sprake na de oorlog.

Wat wel is gevonden zijn de papieren getuigen van roof en onteigening, waaruit duidelijk blijkt dat de Duitse bezetter en zijn organisaties, oorlogskopers, makelaars en notarissen profiteerden van de

situatie waarin joodse huiseigenaren ontrecht werden. Van de lijsten van joods bezit, de leggerartikelen, tot de geschillendossiers; allemaal schetsen ze een helder beeld van hoe deze diefstal heeft kunnen plaatsvinden. Het gemeentebestuur en haar ambtenaren waren hiervan op de hoogte en namen een (administratief) ondersteunende houding aan. Van een actief betrokken rol bij deze processen was geen sprake. Daarmee vormt het gedrag van de gemeente Zwolle een uitzondering op het beeld dat we hebben van de situatie in de Randstad.

Hoewel ze tijdens de bezetting geen gebruik heeft gemaakt van de uitzonderlijke situatie dat panden in de stad gedwongen verkocht werden, heeft het gemeentebestuur dat wel gedaan in de eerste naoorlogse maanden. Op verzoek en ten behoeve van de gemeentepolitie huurde het gemeentebestuur het perceel Praubstraat 1-3, eigendom van de joodse bakker David Spanjar, alvorens het uiteindelijk te kopen. Het bestuur was op de hoogte dat Spanjar 'afwezig' was en heeft hiervan geprofiteerd. Daarnaast kan de manier waarop de gemeente in de periode 1945 - 1956 aandrong op verkoop van het perceel terwijl de vererving en daarmee het rechtsherstel nog niet rond was als zakelijk bestempeld worden. Hier heeft het gemeentebestuur van Zwolle weinig compassie getoond voor de context waardoor het perceel leeg was komen te staan.

Na de oorlog moest Nederland opnieuw worden opgebouwd en was er weinig ruimte en begrip voor de situatie van de overlevende joden. Zij die na de oorlog berooid naar Zwolle terugkeerden moesten zelf het initiatief nemen voor het terugkrijgen van hun bezittingen en joodse huiseigenaren moesten zelf een rechtsherstelprocedure aanvragen. In Zwolle vond rechtsherstel plaats voor alle verkochte panden in Zwolle, al valt op dat het voor sommige zaken lang duurde voor het rechtsherstel rond was. Of er met deze eerste naoorlogse golf van rechtsherstel ook moreel rechtsherstel - persoonlijke aandacht voor de moeilijke naoorlogse situatie van joden en erkenning van hun oorlogstrauma - heeft plaatsgevonden is de vraag.

Deze vraag is te groot voor dit rapport maar past binnen het bredere onderzoek naar de joodse gemeenschap van Zwolle voor, tijdens, en na de oorlog. Hierin staan hun ervaringen, hun handelen en hun verhalen centraal en wordt gekeken naar hoe veranderende landelijke omstandigheden invloed hebben op een kleinere lokale gemeenschap. Waar het rapport dieper is ingegaan op de bezitsverhoudingen komen in het publieksboek de persoonlijke verhoudingen aan bod. Hoe verliep het leven van de Zwolse joden voor de oorlog, welke banden waren er en hoe verhield deze gemeenschap zich tot het lokale bestuur? Welk effect hadden de jaren van oorlog en vervolging op de bestaande verhoudingen en hoe gaven zij die terugkeerden hun leven weer vorm? Wat is de pijnlijke erfenis van een oorlog en hoelang blijft dit voelbaar?

Op vrijdag 23 juni 2023 zijn tien Stolpersteine onthuld voor vier adressen in de Schildersbuurt en de Diezerstraat te Zwolle. Een van die adressen is de Rembrandtlaan 27, waar de gezinnen Van Gelderen en Moosberg woonden. Zij werden omstreeks september 1942 gearresteerd en naar Duitsland gedeporteerd. Hun huis leeg, de inboedel weggevoerd. Beide echtparen overleefden de oorlog niet. De Stolpersteine voor hun woning vormen een blijvend monument in hun nagedachtenis. Hopelijk draagt dit rapport, net als de onlangs geplaatste Stolpersteine, bij aan de bewustwording omtrent de diefstal van joods eigendom tijdens de oorlogsjaren. Zoals een huis waar men normaliter aan voorbijloopt een moment van bezinning oproept.

10. Literatuur

10. Literatuur

A

Aalders, Gerard. *Roof: De ontvreemding van joods bezit tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag: Sdu 1999).

B

Bakker, Rob. *Landoorlogreglement en Aanwijzingen. Waar ambtenaren zich aan moesten houden tijdens de Duitse bezetting...* (Almere: Verbum 2020).
Blom, J.C.H., e.a. *Geschiedenis van de Joden in Nederland* (Amsterdam: Balans 1995).

C

Cornelissen, Igor. *Joods levensbeeld als Joods tijdsbeeld: ter gelegenheid van de tachtigste verjaardag van Leo Marcus* (Zwolle: Nobbpless 1981).
Cornelissen, Igor. *Ode aan een slecht mens: oom Jopie uit de mediene* (Amsterdam: Van Gennep 1991).
Cornelissen, Igor. *April 1945: de bevrijding van Zwolle* (Zwolle: Waanders 2015).
Coster, Wim. *Metamorfoses: een geschiedenis van het Gymnasium Celeanum* (Zwolle: Waanders 2020).

D

Duijvendak, Maarten, en Stefan van der Poel. *Lege plekken: Ontvreemding van Joods vastgoed en rechtsherstel in de gemeente Groningen* (1940-1955) (Groningen: Rijksuniversiteit Groningen 2021).

H

Hagedoorn, Jaap, en Marco Groen. *Gids langs de geschiedenis van joods Zwolle* (Zwolle: Stichting Judaica Zwolle 1999).
Harten, Coen van. *De zorg. Louk Israëls' onderduikgeschiedenis* (Amsterdam: Aksant 2005).
Havermans, Onno. "Stilstaan bij Melkmarkt 43 in Zwolle" in *Trouw* (7 april 2014).

J

Jong, Loe de. *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog.* Deel 4. (Den Haag: Sdu 1972).
Jong, Loe de. *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog.* Deel 5. (Den Haag: Sdu 1974).
Jong, Salomon de. *Joodse Oorlogsherinneringen 1940-1945* (Franeker: T. Wever 1975).

K

Kelder, Jan Jaap. *De Schalkhaarders. Nederlandse politiemannen naar nationaal-socialistische snit* (Utrecht: Veen 1990).
Klaasse, Zacharias. *Het Kadaster in de Tweede Wereldoorlog* (z.p. Kadaster, 2020).

L

Liempt, Ad van. *Selma: de vrouw die Sobibor overleefde* (Almere: Verbum 2010).

P

Piersma, Hinke, en Jeroen Kemperman. *Openstaande rekeningen: De gemeente Amsterdam en de gevolgen van roof en rechtsherstel, 1940-1950* (Amsterdam: Boom 2015).
Piersma, Hinke, en Jeroen Kemperman. "The 'Aryanization' of Jewish Property in Amsterdam and Its Consequences After World War II" in *The Holocaust and European Studies* eds. Andrea Löw en Frank Bajohr (Springer 2016).
Piersma, Hinke. *Op eigen gezag: Politieverzet in oorlogstijd* (Amsterdam: Querido 2019).
Piersma, Hinke, en Marleen van den Berg. *Ontrechting & rechtsherstel. Het Rotterdamse gemeentebeleid inzake ontrechting en rechtsherstel van Joodse oorlogsslachtoffers 1940-1955* (Amsterdam: NIOD 2020).

R

Ribbens, Kees. *Bewogen Jaren: Zwolle in de Tweede Wereldoorlog* (Zwolle: Waanders 1995).
Romijn, Peter. *Burgemeesters in Oorlogstijd: Besturen tijdens de Duitse bezetting* (Amsterdam: Balans 2006).

S

Schütz, Raymund. *Kille mist: Het Nederlandse notariaat en de erfenis van de oorlog* (Amsterdam: Boom 2016).
Stibbe, David, en Jaap Hagedoorn. *Herinneringsboek Joods Zwolle* (Zwolle: Nederlands-Israelitische Gemeente Zwolle 1995).
Stibbe, Sippora. *Hoe zorgeloos is de kindertijd: jeugdherinneringen van een halfjoods meisje in oorlogstijd* (Groningen: Xeno 1994).

V

Vastenhout, Laurien. *Between Community and Collaboration: 'Jewish Councils' in Western Europe under Nazi Occupation* (Cambridge: Cambridge University Press 2022).
Veraart, Wouter. *Ontrechting en rechtsherstel in Nederland en Frankrijk in de jaren van bezetting en wederopbouw* (Deventer: Kluwer 2005).
Vos, Maarten-Jan, en Serge ter Braake. *Rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog van geroofd Joods onroerend goed* (Amsterdam: Boom 2013).
Vos, Maarten-Jan. *Joods vastgoed in Winterswijk 1943-1950* (z.p. Historisch Onderzoek & Meer 2022).

Z

Zeeuw, Friso de, en Rick Kraan. "Eigenwoningbezit in 100 jaar" in *Tijdschrift voor de Volkshuisvesting* (2001/1), p. 24-26.

11. Archieven

11. Archieven

A

Archief van de familie Hes, in particulier bezit

C

Collectie Overijssel, Zwolle
0397 Militair Gezag, Commissaris van Overijssel
0702 Gemeentesecretarie
0703 Kabinet van de burgemeester
0145 Bewaarders van de Hypotheken en het Kadaster in Overijssel
1037 Groote Sociëteit te Zwolle
0725 Gemeentepolitie Zwolle
0400.7 Districts Militaire Commissaris te Zwolle
0726 POD/PRA

D

Delpher, online

J

Joods Cultureel Kwartier, Amsterdam
AV-collectie

N

Nationaal Archief, Den Haag
Verkaufsbücher
2.09.48 Inventaris van het archief van de Raad voor het Rechtsherstel
2.11.08.01 Inventaris van het archief van de Directie van de Landbouw: Afdeling Grond- en Pachtzaken, (1906) 1935-1964 en de Stichting Pachtbureau van Noord-Brabant, 1938-1941
2.09.16.13 Nederlandse Beheersinstituut

NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies, Amsterdam
86 Beauftragten des Reichskommissars

NIOD
Herengracht 380
1016 CJ Amsterdam
niod.nl

Een instituut van de
Koninklijke Nederlandse
Akademie van
Wetenschappen

